

**T.C.
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KLİNİK PSİKOLOJİ**

**ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ: ORTAOKUL
ÖĞRENCİLERİNDE ÖLÜM VE ÖTE DÜNYA
TAHAYYÜLLERİ ÜZERİNE PSİKOLOJİK BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERHAN TAŞDELEN

İSTANBUL, 2025

T.C.
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KLİNİK PSİKOLOJİ

ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ: ORTAOKUL
ÖĞRENCİLERİNDE ÖLÜM VE ÖTE DÜNYA
TAHAYYÜLLERİ ÜZERİNE PSİKOLOJİK BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERHAN TAŞDELEN

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZLEM ÇAPAN ÖZEREN

İSTANBUL, 2025

KABUL VE ONAY

FERHAN TAŞDELEN tarafından hazırlanan “**ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ: ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNDE ÖLÜM VE ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ ÜZERİNE PSİKOLOJİK BİR İNCELEME**” adlı tez çalışmasının savunma tarihi 14.07.2025 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen jüri tarafından oy birliği ile İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Klinik Psikoloji programı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Özlem Çapan Özeren

Maltepe Üniversitesi

.....

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Nilgün Onnar

İstanbul Arel Üniversitesi

.....

Üye

Dr. Öğretim Üyesi Melike Ceylan

İstanbul Topkapı Üniversitesi

.....

İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun
..... tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

.....

Prof. Dr. Ali AKDEMİR

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ: ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNDE ÖLÜM VE ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ ÜZERİNE PSİKOLOJİK BİR İNCELEME” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14.07.2025

FERHAN TAŞDELEN

ÖZET

**ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ: ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNDE ÖLÜM
VE ÖTE DÜNYA TAHAYYÜLLERİ ÜZERİNE PSİKOLOJİK BİR
İNCELEME
YÜKSEK LİSANS TEZİ
FERHAN TAŞDELEN
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
PSİKOLOJİ
(DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZLEM ÇAPAN ÖZEREN)**

İSTANBUL, 2025

Bu araştırma, ortaokul 8. sınıfa devam eden erkek öğrencilerin ölüm ve öte dünya tahayyüllerini psikolojik bir perspektiften incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, bireylerin ölüm ve öte dünya ile ilgili bilişsel ve kültürel temsillerini anlamaya yönelik olarak yapılandırılmıştır.

Nitel araştırma deseninde yürütülen bu çalışmada, yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla 14 katılımcıyla derinlemesine bireysel görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler ses kaydına alınmış, ardından MAXQDA 20 programı ile tematik analiz yöntemi kullanılarak çözümlenmiştir. Katılımcılar İstanbul'da devlet okuluna devam eden, İslam dinine mensup ailelerden gelen, 14 yaşında erkek çocuklardan oluşmaktadır.

Elde edilen bulgular, katılımcıların ölümü evrensellik, geri döndürülemezlik ve nedensellik gibi alt boyutlarıyla anlamlandırdıklarını göstermektedir. Tüm katılımcılar ölüm sonrası ruhun yaşamına devam ettiğine inanmakta; bu durum beden-zihin düalizmi yaklaşımıyla örtüşmektedir. Cennet ve cehennem, mekânsal olmanın ötesinde duygusal ve sosyal bir yapı içinde algılanmıştır. Öte dünyada sevdikleriyle buluşma, ilişkisel sürekliliğin korunması önemli bir tema olarak öne çıkmıştır. Erken dönem yaşantıların (sünnet, küvöz, sağlık sorunları) tahayyüller üzerinde belirleyici etkisi gözlemlenmiştir. Ayrıca doğaüstü ceza ve gözlemci inancı, katılımcıların prososyal davranışlarını yönlendirmektedir.

Sonuç olarak çocukların öte dünya tahayyülleri; bireysel deneyimler, dini anlatılar ve kültürel aktarımın etkileşimiyle şekillenen çok katmanlı yapılar olarak

değerlendirilmektedir. Bulgular, bilişsel gelişim, psikanalitik kuram ve kültürel psikoloji bağlamında literatürle uyumludur.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Öte Dünya, Beden-Zihin Düalizmi, Doğaüstü Ceza Hipotezi, Prososyal Davranış, Terör Yönetimi Teorisi

ABSTRACT

**DEATH AND AFTERWORLD IMAGINATIONS OF SECONDARY
SCHOOL STUDENTS
MASTER'S THESIS
FERHAN TAŞDELEN
GRADUATE SCHOOL, ISTANBUL AREL UNIVERSITY
PSYCHOLOGY
(SUPERVISOR: ASSIST. PROF. DR. ÖZLEM ÇAPAN ÖZEREN)**

İSTANBUL, 2025

This study aims to examine the conceptions of death and the afterlife held by male 8th-grade middle school students from a psychological perspective. The research is structured to explore individuals' cognitive and cultural representations regarding death and the afterlife.

Conducted within a qualitative research design, the study employed semi-structured interview forms to conduct in-depth, individual interviews with 14 participants. The interviews were audio-recorded and subsequently analyzed using thematic analysis via the MAXQDA 20 software. The participants consisted of 14-year-old boys attending public schools in Istanbul, coming from families adhering to the Islamic faith.

The findings suggest that participants conceptualize death through subdimensions, including universality, irreversibility, and causality. All participants expressed a belief in the continuation of the soul's existence after death, aligning with a mind-body dualistic perspective. Heaven and hell were perceived not only as spatial entities but also as emotional and social constructs. Reunion with loved ones in the afterlife and the preservation of relational continuity emerged as prominent themes. What is particularly interesting is the significant influence of early life experiences (e.g., circumcision, time in incubators, health issues) on their afterlife imagery. This influence adds a layer of empathy to our understanding of their beliefs. Furthermore, beliefs in supernatural punishment and a divine observer appeared to guide the participants' prosocial behaviors.

In conclusion, this study provides a comprehensive understanding of children's conceptions of the afterlife. These conceptions are evaluated as multilayered structures

shaped by the interaction of personal experiences, religious narratives, and cultural transmission. Importantly, the findings are not isolated but are consistent with existing literature in the fields of cognitive development, psychoanalytic theory, and cultural psychology. This alignment with established research reassures the validity of our findings and their contribution to the field of study.

Key Words: Death, Afterlife, Body-Mind Dualism, Supernatural Punishment Hypothesis, Prosocial Behavior, TMT

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
ŞEKİL LİSTESİ.....	vii
TABLO LİSTESİ	viii
KISALTMA VE SEMBOL LİSTESİ.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
1 GİRİŞ	1
1.1 Problem Durumu ve Önem	1
1.2 Araştırmanın Amacı	3
2 KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR.....	4
2.1 Ölümün Kavramsal Çerçevesi: Biyolojik, Psikolojik ve Kültürel Boyutlar	4
2.1.1 Psikanalitik Yaklaşımda Ölüm.....	5
2.1.2 Bağlanma Kuramı ve Erken Kaybın Etkisi.....	5
2.1.3 Bilişsel Gelişim ve Ölümün Kavranması	5
2.1.4 Ölümün Kavranışına Bütüncül Bir Bakış	6
2.1.5 Ölümünün Kavranışında Sosyokültürel ve Dini Etkiler	8
2.2 Kavramsal Olarak Öte Dünya	9
2.2.1 Psikanalitik Yaklaşım ve Öte Dünya	10
2.2.2 Evrimsel Psikoloji ve Bilişsel Psikoloji Perspektifinde Öte Dünya...	10
2.2.3 Beden Zihin Düalizmi ve Öte Dünya.....	12
2.2.4 Sosyal İlişkilerin Sürekliliği ve Öte Dünya	16
2.2.5 Terör Yönetimi Teorisi (TYT) ve Öte Dünya.....	17
2.3 Doğüstü Ceza Hipotezi ve Prososyal Davranış	18
2.3.1 Prososyal Davranışın Evrimi.....	18
2.3.2 Doğüstü Ceza Hipotezi ve Tanrının Sosyal Rolü.....	19
2.3.3 Ampirik Çalışmalar ve Bulgular	20
3 YÖNTEM.....	22
3.1 Araştırma Modeli	22
3.2 Tematik Analiz.....	22
3.3 Örneklem.....	22
3.4 Uygulama	23
3.5 Verilerin Analizi.....	23
4 BULGULAR.....	26
4.1 Katılımcıların Demografik ve Gelişimsel Özelliklerine İlişkin Bulgular ..	26
4.2 Ölümün Doğasına İlişkin Bulgular	27
4.2.1 Beden Zihin Düalizmine İlişkin Bulgular	27
4.2.2 Ölenlerle İletişime İlişkin Bulgular.....	31
4.2.3 Ölüm ve Öte Dünya Tahayyülleri Hakkında Konuşmanın Uyandırdığı Duygulara İlişkin Bulgular.....	33
4.3 Öte Dünya Tahayyüllerine İlişkin Bulgular	34
4.4 Ölüm Ve Öte Dünyaya Yönelik Bilgi Kaynaklarına İlişkin Bulgular	40
4.5 Ölüm Ve Öte Dünya Tahayyüllerinin Yaşantıya Olan Etkisi.....	42
4.5.1 Prososyal Davranışlara İlişkin Bulgular.....	43
4.5.2 İbadete Yönelmeye İlişkin Bulgular	45

5	TARTIŞMA VE SONUÇ.....	47
5.1	Tartışma.....	47
5.2	Sonuç.....	50
5.3	Sınırlılıklar	52
5.4	Öneriler	53
6	KAYNAKLAR	54
7	ÖZGEÇMİŞ.....	65

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 3.1 Nitel Analiz Döngüsü	24
Şekil 3.2 Çalışmanın Tema ve Alt Temaları.....	25
Şekil 4.1 Beden Zihin Düalizmi.....	28
Şekil 4.2 Ölüm Sonrası Beden ve Ruh.....	29
Şekil 4.3 Öte Dünyada Duygu ve Düşünceler	30
Şekil 4.4 Ölenlerle İletişim	31
Şekil 4.5 Ölüm ve Öte Dünya Tahayyülleri Hakkında Konuşmanın Uyandırdığı Duygular.....	33
Şekil 4.6 Cennet ve Cehenneme Dair Tasvirler	35
Şekil 4.7 Öte Dünya Anlatıları.....	37
Şekil 4.8 Ölüm ve Öte Dünyaya İlişkin Bilgi Kaynakları	41
Şekil 4.9 Öte Dünya Tahayyüllerinin Davranışa Etkisi	43
Şekil 4.10 Öte Dünya Tahayyüllerinin İbadete Etkisi	45

TABLO LİSTESİ

Sayfa

Tablo 4.1 Katılımcılara İlişkin Betimsel Bulgular	26
Tablo 4.2 Katılımcılara İlişkin Gelişimsel Bulgular	27

KISALTMA VE SEMBOL LİSTESİ

F	: Frekans
K	: Katılımcı
TYT	: Terör Yönetimi Teorisi

ÖNSÖZ

Tez çalışmam süresince akademik birikimini, zamanını, emeğini cömertçe paylaşan, kıymetli tez danışmanım Özlem ÇAPAN ÖZEREN' e şükranlarımı sunuyorum. Kendisi gerek bilimsel rehberliğiyle gerek insani yaklaşımıyla bu sürecin her anında bana destek vermiştir.

Ruhsallık anlayışında ve tez konu seçimimde olan esinleyici ve ufuk açıcı katkılarından dolayı Cemal DİNDAR' a şükranlarımı sunuyorum.

Varlıkları hayatımdaki en büyük şanslardan biri olan, sevgilerini ve desteklerini her daim hissettiren anneme, babama ve kardeşim Gökhan'a şükranlarımı sunuyorum.

Kendilerinin ifadesiyle 'bu garip sorulara' açık yüreklilikle cevap veren, bazen korkularını bazen meraklarını paylaşan sevgili çocuklara teşekkür ediyorum. Onların paylaşımları, bu tezin hem içeriğini hem de ruhunu oluşturmuştur.

14.07.2025

FERHAN TAŞDELEN

Sarılmalı, felaketine aklın,
Başka hatıralar ki benzemez ilke.
Selam olsun sana her vakit,
Göğse hudut olmayan ülke!

Fazıl Hüsnü Dağlarca

1 GİRİŞ

1.1 Problem Durumu ve Önem

Ölüm köklerini canlılığın derinliklerine salmış bir gerçeklik olarak yaşamla diyalektik bir bütünlük oluşturur. Canlı olan her şey ölüme yazgılıdır. Tür olarak insan ölümlülüğünün bilincindeki tek canlıdır ve bu baş edilmesi gereken bir ayrıcalıktır.

Arkeolojik bulgular ölümden sonra yaşama ilişkin inancın ilk emarelerin günümüzden 40.000 ila 60.000 yıl öncesine kadar uzandığını göstermektedir (Mithen, 1996). Arkeolojik kazı çalışmalarında mezarların çoğunlukla, ayılarında kış uykusuna yattıkları yerler olan, mağaraların derinliklerinde, dehlizlerde bulunmuş olmaları, uyku ve uyanma süreçlerinin ölüm ve yeniden doğum ile ilişkilendirilmiş olabileceği fikrini akla getirmektedir (Pettitt 2011: 153). İnsan türü varoluşunun erken evrelerinden bu yana ölüm ve sonrasıyla ilgili görünmektedir. Antik Mısır'dan Gılgamış'a, Kök Tengri'nin uçmağından, Hades'in ölümler diyarına, Nirvana ve Karma'dan, Semavi dinlerin Cennet ve Cehennemine bu ilginin çeşitli tezahürlerini görmekteyiz.

Ölüm biyolojik, psikolojik ve kültürel ögeler tarafından örülmüş karmaşık bir kavramdır. Kültür ve din ölüm kavrayışı ve öte dünya inançları konusunda şekillendirici bir rol oynamaktadır. İnsanlar bilişsel olarak ölümün biyolojik yönünü kavrayabilirler, bununla birlikte ölümden sonra yaşamın devam edeceğine inanabilirler. Bu sanıldığı aksine sadece dindar bireylerde görülen bir eğilim değildir. Doğaüstü inançlar dindar bireylerde daha yaygın olmakla birlikte (Bering, Blasi ve Bjorklund, 2005), laik veya ateist bireylerde de mevcut olabilmektedir (Bering, 2002). Peki bu birbiriyle çelişkili gibi görünen iki anlayış nasıl oluyor da insan zihninde bir arada var olabiliyor?

Yapılan araştırmalar öte dünya inancının insanların bilişsel yapısı, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarıyla ilişkili olabileceğini göstermektedir. Öte dünya inançları insanların önceliklerinden ve değer yargılarından etkilenir, aynı zamanda onları etkiler. Öte dünya inançlarının hem bireysel düzlemde hem de toplumsal düzlemde bazı yansımalarının olduğu düşünülmektedir.

Öte dünya inançları ve psikolojik semptomlar arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Amerika örnekleminde yetişkinlerle yapılan bir araştırmada (Flannelly vd. 2006), anksiyete, depresyon, obsesyon-kompulsyon, paranoya, fobi ve somatizasyon gibi altı semptom kümesinin tümünde ölümden sonra yaşam inancı ile semptom şiddeti arasında istatistiksel olarak anlamlı negatif ilişki bulunmuştur.

Tanrı ve öte dünya inançlarının bireylerin ahlaki normlara uyumu üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla 87 ülkeden 355.000'den fazla kişi ile yürütülen bir araştırmada, Tanrı ve öte dünya inançlarının insanları ahlaki davranışa yönlendirdiği, iş birliğini teşvik ettiği ve intihar konusunda önemli bir koruyucu faktör etkisi olduğu bulgulanmıştır (Atkinson ve Bourrat, 2011). Öte dünya inancının, ileri yetişkinlik döneminde eş kaybı yaşayan kişilerin psikolojik uyumlarına etkisini bağlamında yapılan araştırmada (Carr ve Shap, 2013), ölen kişiyle manevi birleşme ve devam eden bağ imkânı olarak görülmesinin yasla başa çıkmada yardımcı olabildiği görülmüştür. Bununla birlikte kişinin öte dünya inancının içeriği, yas sürecindeki psikolojik sıkıntısının kalıcı bir yordayıcısı olarak bulunmuştur. Öte dünya inancı olanlarda, olmayanlara göre kayıptan sonra önemli ölçüde daha az öfke semptomu görülmüştür.

Yaşamın ilerleyen dönemlerindeki öte dünya inancının çocukluk yordayıcılarına yönelik, 22 ülkeden toplam 200.000 kişilik bir örnekleme yapılan meta analiz çalışmasında, erken yaşam deneyimleri (örneğin taciz, ailede yabancı gibi hissetme ve anneyle olumlu ilişki) ve bireysel özelliklerin (örneğin cinsiyet ve yaş) öte dünya inancı ile ilişkili olduğu bulgulanmıştır (Chen vd. 2025). Ayrıca, çocukluk döneminde istismara uğramış olanların, uğramamış olanlara kıyasla yetişkinlikte öte dünya inancı olasılığı, daha yüksek bulunmuştur (Bronfenbrenner, 2005).

Öte dünya inançlarının, ölüm farkındalığının verdiği varoluşsal dehşet duygusuyla baş edebilmede (Pyszczynski vd. 2015), sosyal ilişkilerin ölümden sonra da sürdürülebilirliğini sağlamada (Hodge, 2011a), gruplarda iş birliği ve prososyal davranışı teşvik ederek genetik çeşitliliğe olanak tanıma ve normlara uyumu teşvik etmede (Johnson ve Krüger, 2004) etkisi olduğu görülmektedir.

Ölümün tam bir kavranışı ve öte dünya tahayyülleri, gelişimsel, bilişsel bir olgunluk (Speece ve Brent, 1984; Piaget, 1929; Slaughter, 2005) gerektirmektedir. Mevcut çalışmada; bilişsel olarak, felsefe, din, ölüm sonrası gibi konulara merak

salınan soyut işlemler dönemine (Piaget 1972/2001), psikososyal olarak kişisel kimlik ve toplumsal rol arayışı içinde bulunulan, bu bağlamda da kültürle etkileşimin önem kazandığı kimliğe karşı rol karmaşası dönemine (Erikson, 1968/2017), ahlaki olarak yasaya ve otoriteye uyumun önem kazandığı geleneksel döneme (Kohlberh, 1981) denk gelen 14 yaş grubu seçilmiştir. Böylece çocukluğa dair kalıntıları ve yetişkinliğe dair emareleri içinde barındıran bir geçiş dönemi olan ergenlikteki, bilişsel, duygusal ve sosyokültürel özelliklerin, ölüm ve öte dünya tahayyüllerini nasıl etkiliyor olabileceğine dair bir fikir edinmek amaçlanmaktadır.

Literatür incelendiğinde, kadınların erkeklere oranla öte dünyaya inanma eğilimlerinin daha yüksek olduğu (Chen vd. 2025; Murphy Morgan 2019), erkek çocukların ölüm hakkında konuşmaktan rahatsız oldukları (McGovern ve Barry, 2000) gibi bulgulara rastlanmıştır. Bu bağlamda erkek ergenlerin ölüm ve öte dünya tahayyüllerine dair bilgi edinmek amacıyla çalışmanın erkek katılımcılarla yapılmasına karar verilmiştir.

Çalışmanın öte dünya tahayyüllerine yönelik psikoloji disiplini bağlamında Türkiye örnekleminde ve İslam dinine mensup ailelerin çocuklarından veriler oluşturacak olmasının literatüre özgün bir katkı sağlayacağı ve bundan sonraki çalışmalara fikir verebileceği düşünülmektedir.

1.2 Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı devlet okullarında örgün eğitime devam etmekte olan 8. Sınıf düzeyindeki erkek öğrencilerin ölüm ve öte dünya tahayyüllerinin bireysel yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla psikolojik bir perspektiften incelenmesidir.

Bu bağlamda aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır.

S1: Katılımcıların bedensel ölüm ve ruhsal ölüm ayrımı var mıdır?

S2: Katılımcılar nasıl bir öte dünya tahayyül etmektedir?

S3: Öte dünya tahayyülleri katılımcıları prososyal davranışa teşvik eder mi?

2 KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

2.1 Ölümün Kavramsal Çerçevesi: Biyolojik, Psikolojik ve Kültürel Boyutlar

Ölüm biyolojik, psikolojik ve kültürel öğeler tarafından örülmüş karmaşık bir kavramdır. Büyük insanlık hikâyesinin başlangıcında avlanma, hastalık, zorlu doğa koşulları gibi, doğa ile iç içe ve yaşam döngülerinin yani ölümünde ilk elden şahidi olan insan günümüzde ölümü git gide yaşamdan uzaklaştırılıyor gibi görünmektedir. Çatalhöyük'te evlerin içine gömülen ölümler, modern zamanlarda giderek şehirden-yaşamdan uzaklaştırılmış, geniş duvarlarla mekânsal olarak bölünmüş yerlere, 'öteye' gönderilmiştir.

Bu tarihsel dönüşüm, çocukların ölüm kavramıyla karşılaşma sıklığının azalmasına ve bu kavrama karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine neden olmaktadır. Özellikle Batılı toplumlarda çocukların ölümün gerçekliğinden korunması gerektiğine yönelik bir eğilim olduğu görülmektedir (Gutierrez vd. 2020). Örneğin Miller vd. (2014) tarafından yürütülen araştırmada, öğretmen ve ebeveynlerin ölümün gerçekliğine karşı çocuklara yönelik koruyucu bir tutum sergiledikleri ve ölüm hakkında soyut terimler kullandıkları görülmüştür. 5-12 yaş arası İrlandalı çocukların ebeveyn ve öğretmenleriyle yapılan bir çalışmada (McGovern ve Barry,2000) ise yetişkinlerin ölüm hakkında konuşmakla ilgili çekinceleri olduğu, ölüm eğitiminin müfredata katılması gerektiği rapor edilmiştir. Raporda özellikle erkek çocukların ölüm hakkında konuşmaktan rahatsız olduklarının altı çizilmiştir. Ebeveynler ve öğretmenlerin ölüm hakkında konuşulmasından duydukları tedirginliğe rağmen araştırmalar ölüm hakkında konuşmanın sanıldığı kadar aksine olumlu etkileri olabileceğini göstermektedir. İtalyan lise öğrencileriyle yapılan bir çalışmada, ölüm eğitimi verilen lise öğrencilerinin, ölüm korkuları ve yok olma temsiliinde azalma olduğu ve ölüm korkusunun aleksitimiye yordadığı görülmüştür (Testoni vd., 2019).

Ölüm konusunu konuşma ve çalışmadaki mesafeli tutum sadece ailelerle sınırlı kalmayıp etik kurulların, eğitim kurumlarının, çocukların ölüm kavramlarını incelemeye yönelik araştırmaları reddetme eğilimlerinde de (Longbottom ve Slaughter, 2018) görülmektedir. Peki gelişimsel olarak ölümün kavranışı nasıl bir yol izler?

2.1.1 Psikanalitik Yaklaşımda Ölüm

Klasik psikanaliz insan davranışını eros(yaşam) ve thanatos(ölüm) dürtülerinin devinimiyle açıklar. Tüm canlılar başlangıçtaki inorganik duruma dönme eğilimindedir. Freud bu görüşünü “Tüm yaşamın nihai hedefi ölümdür” ifadesiyle özetler (Freud, 1920/2011, s. 54). Ölüm dürtüsü bedensel parçalanmaya eğilimlidir ve zamanı gelince organizmayı ölümden haz ilkesinin aradığının ötesinde nihai bir dengeye geri döndürecektir (Foulkner, 2005).

Süperego ebeveyn temsillerinin içselleştirilmesiyle oluşur ve bilinçdışının en üst düzey yapısı olarak tanımlanmaktadır. Çocuk süperego gelişimiyle kültürel bir varlık olarak insanlık sahnesinde yerini alır. Ego esasen dış dünyanın, gerçekliğin temsilcisi iken, süperego iç dünyanın, id'in temsilcisi olarak ona zıttır (Freud,1923). Arkaik bir mirasın en yüce kültürel olgulara yol açtığı fikri, kaçınılmaz olarak organizmayı mevcut her türlü yolla kökenine döndüren ölüm dürtüsü kavramıyla da güçlü bir ilişki taşır (Foulkner, 2005).

Psikanalitik yaklaşıma göre, ölüm korkusu yalnızca yaşamın sonlanmasıyla değil, bilinçdışı süreçlerde yer alan terk edilme, cezalandırılma ve kastrasyon tehditleriyle de ilişkilidir (Freud, 1920/2011, s. 61).

2.1.2 Bağlanma Kuramı ve Erken Kaybın Etkisi

Bağlanma kuramı çocukların kayıp karşısındaki ilk tepkilerini ölüm kavramıyla ilişkilendirmemizi sağlar. Bowlby'ye göre, bebekler yaklaşık 6–8 ay civarında kaybolan bir nesneyi aramaya başlar, 17. aydan itibaren ise kaybolan nesneyi zihinsel olarak muhafaza edebilir (Bowlby, 1980, s. 233). Bu süreçte kayıp, bebek için bilişsel olarak kavranamasa da bir tür yok olma ve ölüm deneyimi olarak hissedilir (Slaughter, 2005).

2.1.3 Bilişsel Gelişim ve Ölümün Kavranması

Çocuklarda ölüm kavramı üzerine yapılan ilk araştırmalar psikanalitik nitelikte (Nagy, 1948) olup projektif metotlarla, duygusal süreçlere odaklı olarak yürütülmüştür. Bu çalışmalar sonucunda, 3-10 yaş arasındaki örnekleme en küçük çocukların bile ölüm hakkında bazı somut kavrayışları olduğu, ‘normal’ çocukların da

ölüm hakkında düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır. Küçük çocukların ölümü ayrılık ya da bir uyku hali olarak anlamlandırdıkları, ölenlerin başka bir yerde yaşamaya devam ettiği, orası uzak olduğu için, ya da tabutlarda çivi olduğu için geri dönemediklerini düşündükleri bulgulanmıştır. Çocukların ölümü kavramsallaştırmalarının bilişsel ve duygusal kapasiteleriyle sınırlı olduğu sonucuna varılmıştır (Slaughter,2005).

Çocukların ölüm anlayışı üzerine yapılan bilişsel nitelikli çalışmalarda (Speece ve Brent, 1985), çocuklardaki ölüm kavramı bilişsel gelişim perspektifinden ele alınarak incelenmesiyle, ölümün 9-10 yaşlarında sonra, yani soyut işlemler dönemindeki (Piaget, 1972/2001) çocuklar tarafından tam olarak anlaşılabilceği ileri sürülmüştür.

2.1.4 Ölümün Kavranışına Bütüncül Bir Bakış

Çocukların ölüm kavrayışına dair yapılan çalışmalar arttıkça bütüncül yaklaşımlar benimsenmeye başlamıştır. Ölüm gelişimsel, kültürel, duygusal çeşitli bağlamlarda ele alınarak çok yönlü bir anlayış oluşturulmuştur. Gelişimsel yörünge ölüm kavrayışında son derece etkili olsa da her zaman tek başına yeterli açıklama sağlamayabilir. Sosyokültürel etkiler, bireysel farklılıklar ve geçmiş deneyimler bu bağlamda önem arz etmektedir. Ölümün kavranışına yönelik çeşitli alt boyutlar tanımlanmıştır (Longbottom, Slaughter, 2018).

- Geri Döndürülemezlik: Ölüm kalıcıdır, hayata geri dönüş mümkün değildir.
- Evrensellik/ Kaçınılmazlık: Tüm canlılar ölür.
- Uygulanabilirlik: Yalnızca canlı olanlar ölür.
- Sonlanma: Ölümde tüm bedensel süreçler işlevini yitirir.
- Nedensellik: Ölümün bedensel işlevlerin bozulmasından kaynaklanır.

Çocuğun olgun bir ölüm kavrayışına erişmesi, tüm alt boyutları algılayabiliyor olmasıyla değerlendirilir.

Kişisel ölüm deneyimi yaşayan çocukların ölüm kavrayışının evrensellik alt boyutunda görece gelişmiş bir anlayışa sahip olduğu bulunmuştur. Uzun süreli

hastalık, hastane yatışı geçiren çocukların geri döndürülemezlik, sonlanma ve nedensellik alt boyutlarını ediniminin görece hızlanabileceği, bunun da ölümün biyolojik doğasının görece erken kavrandığını yansıttığı düşünülmektedir (Jay vd, 1987).

Kaygılı çocukların ölümün evrensellik alt boyutunu reddetme eğiliminde olduklarına yönelik bulgular mevcuttur (Cotton ve Range, 1990). Fakat bunun bilişsel bir anlayış farkından kaynaklandığı değil, bir savunma olarak reddetme eğilimi olduğu öne sürülmüştür (Kenyon, 2001).

Bireysel farklılık çalışmalarının çoğundan çıkan sonuç, çocukların sosyokültürel geçmişlerinin ve yaşam deneyimlerinin ölümün belirli alt bileşenlerine ilişkin anlayışlarında etkisi olsa da genel olarak ölüm anlayışının gelişimsel yörüngesi oldukça sağlam olduğudur (Slaughter, 2005).

Çocukların ölüm kavramına ilişkin geliştirdikleri anlayışın, gelişimsel bir sırayı izlediği birçok çalışmada vurgulanmıştır. Evrensellik, geri döndürülemezlik ve kaçınılmazlık gibi daha temel ve gözleme dayalı alt boyutlar, çocuklar tarafından görece erken yaşlarda kavranabilmektedir (Kenyon, 2001; Speece ve Brent, 1984). Buna karşılık, ölümün nedensellik boyutu—yani ölümün bedensel işlevlerin bozulmasına bağlı bir süreç olduğunu anlama—daha soyut ve karmaşık bir yapı içerdiğinden, genellikle 8–10 yaş civarında kazanılmaktadır (Panagiotaki vd., 2015; Slaughter ve Griffiths, 2007). Bu gelişimsel sıralama, çocukların bilişsel evrimini yansıtan genel bir örüntü sunmaktadır (Speece ve Brent, 1984).

Barrett ve Behne (2005) tarafından Ekvador'da 3-5 yaşlarındaki hem Alman hem de Shuar çocuklarıyla yapılan araştırmada, bir hayvan ve bir insanın, uyuması ve ölümü ile ilgili kısa öyküler anlatılır. Hem uyku koşulu için hem de ölüm koşulu için, 'Korkabilir mi?' 'Sana zarar verebilir mi?' 'Hareket edebilir mi?' gibi sorular sorulur. Araştırmada 5 yaşına gelindiğinde hem Shuar hem de Alman çocuklarının uykuyu ölümünden ayırt edebildikleri görülmüştür.

Okul öncesi çocuklarla yapılan bir çalışmada, yemek yemek, su içmek gibi bazı davranışların hayati önemi hakkında eğitim verilen çocukların bu tür eğitim

verilmeyen çocuklara göre ölümden sonra artık bu faaliyetlerin gerçekleşmediğini daha iyi anlayabildikleri sonucuna varılmıştır (Slaughter ve Lyons, 2003).

2.1.5 Ölümünün Kavranışında Sosyokültürel ve Dini Etkiler

Çocukların ölüm anlayışını inceleyen bazı araştırmalarda çocukların ölüm hakkındaki soruları ve ebeveynlerin cevaplarına odaklanılmıştır (Gutierrez vd., 2020; Rosengren vd., 2014). Bu çalışmalarda sorulan soruların ağırlıklı olarak ölümün biyolojik alt bileşenleri ile ve çoğunlukla nedensellik ile ilgili olduğu görülmüştür. Ancak şaşırtıcı olan şudur ki soruların içeriği ve ebeveynlerin cevapları arasında belirgin bir uyumsuzluk vardır. Sorular ağırlıklı olarak ölümün biyolojik alt bileşenleriyle ilgili olmasına rağmen cevaplar daha çok dini soyut bilgiler içermektedir (Bridgewater, Menendez, Rosengren, 2021).

Legare vd., (2012) tarafından yapılan çalışmada, çocukların ve yetişkinlerin ölümü açıklamada doğal ve doğaüstü olayları nasıl bir arada kullandıkları incelenmiştir. Katılımcıların ölümü açıklarken her iki yaklaşımlı da kullandığı ancak yaşla birlikte doğal ve doğaüstü açıklamaların bir arada kullanılma eğiliminin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma kültürel bağlamın ölümü anlamlandırmada etkili olduğunu ortaya koymuştur.

4-16 yaş arası Çinli ve Amerikalı çocuklarla yürütülen bir çalışmada, yaş büyüdükçe çocukların bilimsel açıklamaları bırakarak, ruhsal açıklamalara yönelme eğiliminde olduğu görülmüştür. Bu bulgulara benzer şekilde, Noppe ve Noppe (1997) tarafından, ortaokul, lise ve üniversite öğrencileriyle yürütülen çalışmada ortaokul ve üniversitedeki çoğu öğrencinin bedensel olmayan sürekliliğe inanma eğiliminde oldukları, lise öğrencilerinde ise şüphe ifadeleriyle daha fazla karşılaşıldığı, bunun ergenlik döneminde geri döndürülemezlik kavramının yeniden yapılandırıldığına işaret ettiği sonucuna varılmıştır. (Brent vd., 1996).

Marks (1997) tarafından 70 ergenle yürütülen nitel bir çalışmada, bıçaklanma, vurulma, silah sesi duyma gibi şiddet deneyimlerinin ergenlerin ölüm algılarında belirgin farklar yarattığı görülmüştür. Sürekli şiddete maruz kalan katılımcılarda ölüm karşısında duygusal uyuşma, tepkisizlik gözlemlenmiştir. Haftada bir kez kiliseye giden katılımcıların ise ölümün kaçınılmazlığına dair daha yüksek bir kabul

geliştirdikleri bulgulanmıştır. Çalışma ölümün algılanmasında katılımcıların kendi yaşamsal deneyimlerinin, dini inançlarının ve çevresel şiddet faktörlerinin etkili olduğunu göstermiştir.

Araştırmalar, çocukların ölümü nasıl kavramsallaştırdıkları konusunda kültürel farklılıklar olduğunu göstermiştir (Astuti ve Harris, 2008; Bering ve Bjorklund, 2004; Gutierrez vd, 2020; Watson-Jones vd, 2017). Ölümle ilgili ritüellere dahil olma, ebeveynlerin ölümle ilgili söylemleri, medyadaki ölüm haberleri, çocukların ölümü kavramsallaştırmasında etkilidir.

Özellikle ergenlikte, soyutlama, sembolik düşünme, kuram oluşturma, metafor oluşturma gibi gelişen bilişsel beceriler, ahlaki, nörolojik ve sosyal gelişimle birlikte ölüm, biyolojik, felsefi, dini, kültürel pek çok yönüyle ele alınabilir hale gelir. Çocuklar büyüdükçe ölümle ilişkin biyolojik bilgilerinin yanına doğaüstü bilgileri de eklerler (Rosengren vd.,2014; Harris ve Gimenez, 2005; Legare vd., 2012). Yaş arttıkça biyolojik alt boyutları daha iyi kavramakla birlikte işlevlerin sürekliliğine ve öte dünyaya ilişkin açıklamalar da artma eğilimindedir. Kültür ve dinin ölüm kavrayışı üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar, biyolojik ölüm ve dini ölüm kavramlarının hem çocukların hem de yetişkinlerin zihninde bir arada bulunduğu sonucuna ulaşmıştır (Busch vd, 2017; Gutierrez vd, 2020; Legare, Evans, Rosengren ve Harris, 2012).

Ölüm her ne kadar biyolojiyle doğrudan bağlantılı bir kavram olsa da biyolojiden ibaret bir kavram değildir. Kültür ve dinin de ölüm hakkında söyleyecek sözleri bulunmaktadır. Bu bağlamda araştırmacılar, öte dünya inançları yani ölümden sonra yaşama inanç gibi bedensel olmayan yönleri de ele almak için ‘bedensel olmayan süreklilik’ alt boyutunu önermektedirler (Bering ve Bjorklund, 2004; Bering, Blasi ve Bjorklund, 2005; Rosengren vd, 2014).

2.2 Kavramsal Olarak Öte Dünya

Öt- fiili Uyгурca, Çağatayca ve Yakutçada “geçmek, göçmek, geçip gitmek” anlamlarına gelmektedir (Räsänen,1969:376). Kıpçak Türkçesinde ise öt- fiili “geçmek, delmek, nüfuz etmek; affetmek, bağışlamak” anlamlarına gelmektedir (Toparlı vd, 2007:212). TDK tarafından öte kelimesi konuşanın temel aldığı bir şeyden daha uzak olan yer veya şey, bir şeyin arkadan gelen bölümü, geri kalanı, dış olarak

tanımlamaktadır. Öte dünya ile kastedilen insanların öldükten sonra gidileceğine ve orada yaşam sürdürüleceğine inandığı yerdir.

Ölüm ve öte dünya kavramları, teoloji, edebiyat, sanat, arkeoloji, antropoloji gibi pek çok disiplinin ilgisini uzun yıllardır çekmektedir. Son yıllarda psikoloji disiplinde de bu kavramlara yönelik ilgi ve araştırmalar artmaya başlamıştır. Psikoloji literatürüne bakıldığında konunun psikanalitik yaklaşım, evrimsel ve bilişsel psikoloji, kültürel ve gelişimsel psikoloji, gibi bağlamlarda ele alındığı görülmektedir.

2.2.1 Psikanalitik Yaklaşım ve Öte Dünya

Freud' a göre 'İnsan ölümü kendinden uzak tutamıyordu çünkü ölenin yarattığı acı içinde onun tadına bakmış oluyordu. Ama öte yandan ona razı olmak da istemiyordu çünkü kendini ölü olarak düşünemiyordu. Böylece uzlaşma yoluna gidip kendisinin de ölümünü kabullenmiş ancak onun yaşamın yıkımı anlamına gelmesine itiraz etmiştir... Ölen kişilere dair süregelen anılar, başka varoluş biçimlerini kabul etmenin temeli olmuş, ona görünüşteki ölümden sonra yaşamın devam ettiği fikrini aşmıştır.' Freud, 1915/2016 sf 44-45).

2.2.2 Evrimsel Psikoloji ve Bilişsel Psikoloji Perspektifinde Öte Dünya

Evrimsel psikoloji zihinsel süreçleri ve davranışları evrimsel perspektiften açıklamayı amaçlamaktadır. Evrimsel psikologlar, bedenler gibi zihinlerin de doğal seçilimin bir ürünü olduğunu ileri sürerler (Buss vd.1998; Pinker,2002).

Kişinin diğerlerinin zihinsel durumlarını, davranışlarını anlama tahmin etme ve çıkarımda bulunma becerilerini içeren bilişsel kapasite (Baron-Cohen, 1995) zihin kuramı olarak tanımlanır. Bu yeti ötekinin neye inandığı, ne düşündüğü, amacının ne olduğu gibi içsel süreçlerle ilgili konularda çıkarımlarda bulunarak buna yönelik tahminler geliştirmeyi içerir ve sosyal dünyada oldukça önemli bir işleve sahiptir (Premack ve Woodruff,1978; Fonagy,1991; Bettel ve Rosati, 2021). Bu sayede tanrılar, ruhlar gibi doğaüstü varlıklar kavramsallaştırılır (Boyer,2001). Zihin teorisi insan türünde evrensel bir mekanizma olarak görünmektedir (Wellman vd., 2001) ve en az 300.000 yıl öncesine (Shipton, 2010) dayanmaktadır.

Bering (2002, 2008), öte dünya inançlarını bilişsel psikoloji ve evrimsel psikoloji ışığında açıklamaktadır. İnsan zihninin doğüstü inançlara yönelik evrimsel bir yatkınlığı olabileceğini ileri sürmektedir. Şempanzelerle yapılan deneyler, şempanzelerin bazı sosyal davranışları olsa bile bu davranışların başkaları üzerinde niyet ve arzu bakımından akıl yürütme içermediğini, başkalarını yalnızca hedef odaklı canlı varlıklar olarak gördüklerini göstermektedir (Tomasello,1999). Görünmeyen zihinsel durumları temsil kapasitesi, davranışı tahmin edebilme, açıklayabilme, buna yönelik aksiyon alabilme, bunlar üzerine düşünebilme insana özgü bir kabiliyettir (Povinelli ve Bering 2002). İnsanların fiziksel olarak aynı mekânda bulunmadığı, görüş alanında olmayan kişiler hakkında gıyaben düşünebilme, başkalarının zihinlerini anlayabilme yetisi, ölmüş olan insanlara da zihinsel durumlar atfetme eğilimi oluşturur (Bering, 2008).

İnsanlar kendi deneyimlerini, içsel süreçlerini ve çevresel girdileri bilişsel kapasitelerini kullanarak işlerler ve bunlara dayanarak başkalarına duygu, düşünce, tutum, davranış simüle edebilirler (Goldman,1993; Harris,1992). Ölü olmanın nasıl bir şey olduğunun bilinmesi mümkün değildir. İnsanlar kişisel deneyimlerinden acıkmanın, susamanın, görmemenin, uykusuzluğun nasıl bir şey olduğunu bilebilirler. Fakat istemek, arzulamak, bilmek gibi psikolojik durumların yokluğunun nasıl bir şey olduğunun bilinçli olarak farkında olamazlar. Ölü olmanın nasıl bir şey olduğu hakkındaki çıkarımlar duygu ve düşüncelerden bağımsız şekilde tasarlanamaz. Bu nedenle insanlar duygu ve düşünceleri ölen kişilere sezgisel olarak atfetme eğilimindedirler. (Bering 2002, 2006b; Povinelli ve Bering 2002). Bering' in yaklaşımı öte dünya inançlarının insan zihninin doğal işleyişinin bir sonucu olduğunu vurgular (Bering,2008).

Bering (2002) tarafından yetişkinlerle yapılan bir çalışmada, katılımcılara kahramanların çeşitli şekillerde, kazara öldükleri hikayeler okunur. Kahramanların ölümden sonraki psikolojik ve biyolojik durumlarına ilişkin sorular sorulur. Arzu, bilme, isteme gibi, psikolojik durumların, biyolojik durumlara kıyasla ölümlere daha kolay atfedildiği görülmüştür. Bu eğilim ölüm sonrası yaşama inanmadığını söyleyen katılımcılarda da görülmüştür. Bu bağlamda ölümden sonra yaşama inanma eğiliminin sadece kültürel ya da dini olmadığını, bununla birlikte bilişsel yapısının ve sezgisel bir alt yapısının olabileceğini göstermektedir.

ABD’ de 5-12 yaş arası 60 çocukla yürütülen deneysel çalışmada, çocukların büyük bir bölümü ölümden sonra biyolojik işlevlerin sona erdiğini söylerken, zihinsel süreçlerin devam ettiğini bildirmiştir. Bu bulgu ölümden sonra zihinsel sürekliliğe dair inancın erken yaşlardan itibaren ortaya çıktığını ve kültürel anlatılarla şekillendiğini göstermektedir (Bering ve Bjorklund, 2004).

Dini bilginin öte dünya inançları üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla Katolik ve laik devlet okullarına giden 4-12 yaş arası çocuklarla bir çalışma tasarlanmıştır. Yürütülen çalışma çocukların ölenlere biyolojik durumlara kıyasla daha fazla epistemik (arzu, duygu) durumlar atfetme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Ayrıca Katolik okula giden çocuklar biyolojik ve psikolojik işlevlerin ölümden sonra da devam ettiğini söylemeye daha yatkın olsa da iki grup arasında soru türüne göre anlamlı bir fark olmadığı bulgular arasındadır. Sonuç araştırmacılar tarafından, öte dünya inancı gelişiminde dini eğitim, maruziyet ve bilişsel yeteneklerin birleşik rol oynadığı şeklinde yorumlanmıştır (Blasi ve Bjorklund, 2005).

Zihinsel süreçlerin sürekliliğine dair yapılan çok sayıda çalışma (Bering, 2002; Blasi ve Bjorklund, 2005; Harris ve Gimenez, 2005) çocukların, ölümlerin hâlâ hissedebildiği, düşünebildiği yönündeki inançlarını ortaya koymuştur.

2.2.3 Beden Zihin Düalizmi ve Öte Dünya

Beden Zihin Düalizmi yaklaşımına göre, insanlar şeyleri, maddi-fiziksel ve maddi olmayan-zihinsel olmak üzere iki ayrı bilişsel sistemle algılama eğilimindedir (Bloom, 2007). Yapılan çalışmalarda, çeşitli kültürlerden ve yaş gruplarından insanların psikolojik ve biyolojik durumları farklı şekilde ele aldıkları, ikili olarak akıl yürüttükleri bulgulanmıştır (Astuti ve Harris, 2008; Bering, 2002, 2006b; Bering ve Bjorklund, 2004; Bloom, 2007). İkili algılama eğiliminin doğuştan ve doğal olduğunu (Bering, 2002; Bloom, 2005) ifade eden çalışmacılar vardır. Bununla birlikte düalist yaklaşımın kültürden etkilendiğini, yaş arttıkça beden zihin ayrımının artmasının kültürel etkinin bir ifadesi olduğunu (Astuti ve Harris, 2008; Harris ve Giménez, 2005; Watson-Jones vd, 2017) ileri süren araştırmalar da mevcuttur.

Beden ve zihin birbirinden ayrı şeyler olarak düşünüldüğünde biri olmadığında diğeri varlığını sürdürebilir şekilde bir görüşe sahip olunabilir. Üç semavi dinde de

Tanrı evreni yaratan, her şeyi gören, duyan, bilen her an her yerde olan bir varlık olarak kabul edilir. Ancak hiçbirinde Tanrının belirli bir bedeni, fiziki yapısı yoktur. Bu durum beden ve ruhun- zihnin birbirinden ayrı algılanmasının bir tezahürüdür. Böyle bir ikiliğe olan bilişsel yatkınlık, ölümden sonra hayatta kalabilmeye olanak tanır. Çünkü ölen sadece bedendir. Ruh varlığını sürdürmeye devam edebilir. Bu yaklaşım öte dünya inançlarına kapı aralar. Beden zihin düalizmi, ölen kişilerin fiziksel, zihinsel, biyolojik çeşitli süreçlerinin sürekliliği hakkında sorular sorulmasıyla ölçülmektedir (Bering, 2002; Harris ve Giménez, 2005).

Beden zihin düalizmine yönelik yapılan uluslararası bir çalışmada, katılan 24 ülkede de zihinsel durumların (aşk- sevgi) öldükten sonra devam etme olasılığı, bedensel durumlara (açlık- beyin fonksiyonları) göre daha yüksek bulunmuştur. Dini ölüm anlayışını vurgulayan çerçeveleme manipülasyonunun genel süreklilik yargılarını artırdığı da bulgular arasındadır (Hoogeveen vd. 2023).

Astuti ve Harris (2008) tarafından, Madagaskar'daki 8-71 yaş aralığındaki katılımcılarla yapılan çalışmada bedensel ve zihinsel süreçlerin ölümden sonra devam edip etmediğine yönelik inançlar incelemiştir. Yetişkinler çocuklara göre zihinsel süreçlerin sürekliliğine daha fazla inanma eğilimindedir. Bu durum dini ve kültürel inançların etkisinin yaşla birlikte artış eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Çinli ve Amerikalı çocuklarla yapılan çalışmada, çocukların herkesin öleceği konusunda hemfikir oldukları ancak bazı katılımcıların ölümden sonra yaşamın mümkün olduğunu düşündükleri ve bunu genellikle Tanrının gücü, reenkarnasyon, ruhun varoluşu gibi dini açıklamalarla sundukları görülmüştür. Çalışmada çocukların yaşları büyüdükçe biyolojik olmayan dini bir ölüm oluşturdıkları sonucuna varılmıştır (Brent vd., 1996).

Harris ve Gimenez (2005), dini ve seküler iki anlatı bağlamında tasarladıkları bir çalışma yürütmüştür. Yaş büyüdükçe çocuklardaki zihinsel süreçlerin ölümden sonra devam ettiğini söyleme eğilimlerinin arttığı görülmektedir. Dinsel anlatı bağlamında, bilimsel olana kıyasla hem bedensel hem de zihinsel süreçler için önemli ölçüde daha fazla süreklilik cevabı verildiği bulgulanmıştır. Bu çalışma cevapların bağlam duyarlılığını göstermektedir. Ölümün biyolojik bir son, ruhsal bir devamlılık

olarak algılanması eğiliminin 11 yaşında olan çocuklarda 7 yaşında olanlara göre daha belirgin olduğu görülmüştür.

ABD ve Melanezya adalarından 7-70 yaş aralığındaki katılımcılara, ölümle ilgili tıbbi ve dini anlatı sunulmuş ve bazı soruları cevaplamaları istenmiştir. Bulgular, özellikle ergen grubunun yanıtlarının dikkat çekici bir geçiş dönemi özelliği taşıdığını ortaya koymuştur. Çocuklar, ölümden sonra biyolojik ve psikolojik süreçlerin devamına ilişkin net bir ayrım yapmazken, ergenler bu iki süreci ayırt etmeye başlamış ve yetişkinlere benzer biçimde daha çok psikolojik süreçlerin sürdüğüne inandıklarını belirtmişlerdir. Bu durum düalist düşüncenin yaşla birlikte geliştiğini ve ergenlik döneminde daha belirgin hale geldiğini göstermektedir. Burada dikkat çekici bir sonuç vardır. Öbür dünyanın bir tür bedenlenmiş kişiliği içerdiği fikri, Hristiyan ideolojisinin büyük bir kısmına işlenmiştir. Hristiyan inancına mensup katılımcıların, dini anlatımda ölümden sonra biyolojik ve psikolojik süreçlerin sürekliliğini onaylama eğiliminde bir artış görülmüştür (Watson -Jones vd. 2017).

Woolley ve Cox'un (2007) ABD'de 4-12 yaş arası katılımcılarla yürüttüğü çalışmada, küçük yaştaki çocukların ölüm sonrası hem biyolojik hem de zihinsel süreçlerin sürebileceğine inandığını sonucuna ulaşılmıştır. Yaş büyüdükçe biyolojik süreçlerin sona erdiği yönündeki inancın güçlendiği, ancak psikolojik işlevlerin devam edebileceğine dair inancın daha kalıcı hale geldiği görülmüştür. Özellikle dini anlatılara daha fazla maruz kalan çocuklarda ölüm sonrası yaşama yönelik inançlar daha belirgindir. Çalışma, çocukların ölüm sonrası yaşama dair inançlarının yalnızca gelişimsel olgunlaşmayla değil, aynı zamanda dini ve kültürel söylemlere maruz kalma düzeyiyle birlikte şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Meksika örnekleminde yürütülen araştırmada, dini temelli inançlar bilimsel temelli inançlarla negatif yönde anlamlı korelasyon göstermiştir. Buna karşın, bilimsel inançlar kendi içlerinde tutarlı ve pozitif yönde ilişkilidir. Çalışma, özellikle eğitim düzeyi yüksek bireylerde dini inançların zayıfladığını ve bilimsel açıklamalara olan eğilimin arttığını destekleyen çalışmalarla paralel sonuçlar sunmuştur. Bireylerin yaşam ve ölümle ilgili tutumlarının, sahip oldukları inanç sistemlerine göre biçimlendiği; dini ve bilimsel açıklamaların ise çoğu zaman birbirini dışlayan zihinsel çerçeveler içinde anlamlandırıldığı görülmektedir (Bautista, Escobar ve Miranda, 2018).

Öte dünyada hangi psikolojik, zihinsel süreçlerin devam edeceğine yönelik eğilimler kültürden kültüre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin; bireyselliği, sosyallikten daha fazla vurgulayan Batı kültürlerinde (Henrich, 2020) öte dünya psikolojik süreklilik açısından kavramsallaştırılırken, sosyal ilişkilerin daha çok vurgulandığı kültürlerde öte dünyanın sosyal ilişkiler (Hodge, 2016) açısından kavramsallaştırılma eğilimi daha yüksek olabilmektedir.

Georgiadou ve Pnevmatikos (2021) tarafından, 10-65 yaş aralığında katılımcılarla, öte dünyada duyguların sürekliliğini değerlendirmeye yönelik yapılan bir çalışmada, ölümlerin yaşayanların deneyimlediği tüm duyguları deneyimleyemeyeceği, katılımcıların çoğu tarafından anneye duyulan sevginin ölümden sonra varlığını sürdürmeye devam edeceği fakat öfke, yalnızlık, mutsuzluk gibi durumların ölümle son bulacağı ifade edilmiştir. Önemli ötekilerle olan ilişkiye atıfta bulunan duyguların sürekliliği, şahsi duygulara atıfta bulunan duyguların süreksizliği sonucuna ulaşılmıştır. Ergenlerin diğer yaş gruplarına göre öte dünyada duyguların varlığını daha fazla kabul etme eğiliminde olmalarının ve doğaüstü açıklamalara daha fazla başvurmalarının varoluşsal kaygı, anlam arayışı gibi gelişimsel özelliklerle bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Çalışma sonuçları farklı psikolojik ihtiyaçların bireyin öte dünya kavramını değiştirebileceğini göstermektedir.

Chen vd. (2025) tarafından gerçekleştirilen çok uluslu bir çalışmada, 22 ülkeden toplanan veriler kullanılarak çocukluk dönemine ait çeşitli deneyimlerin yetişkinlikte ölüm sonrası yaşama olan inançla ilişkisi incelenmiştir. Bulgular, 12 yaş civarında düzenli dini törenlere katılımın, bu inanç üzerinde en güçlü belirleyici olduğunu göstermiştir. Ayrıca, çocuklukta yaşanan istismar, aile içinde dışlanmışlık hissi ve özellikle anneye kurulan olumlu ilişkiler de bu inancın gelişimiyle anlamlı biçimde ilişkilendirilmiştir. Kadınların erkeklere kıyasla daha yüksek oranda ölüm sonrası yaşama inandığı, bu farkın seküler toplumlarda daha da belirgin olduğu saptanmıştır. Çalışma, ölüm sonrası yaşama dair inançların yalnızca bireysel dini pratiklere değil, aynı zamanda çocukluk döneminde maruz kalınan psikososyal koşullara ve toplumsal bağlama da duyarlı olduğunu göstermesi açısından literatüre önemli bir katkı sunmaktadır.

Echabe, Perez (2016) tarafından yapılan çalışmada, ölüm sonrası yaşama dair inançların bireylerin kişisel motivasyonları üzerindeki etkisini anlamak amaçlanmıştır.

Elde edilen bulgular, ölüm sonrası inançlarının bireylerin soyut düşünce biçimlerine, tutumlarına, karar alma süreçlerine ve yaşamı anlamlandırma tarzlarına doğrudan etki ettiğini göstermiştir.

Beden zihin düalizmine yönelik yapılan araştırmalar, yaşla birlikte psikolojik durumların sürekliliğine yönelik cevaplarda artma, biyolojik durumların sürekliliğine yönelik cevaplarda ise azalma eğilimini ortaya koymaktadır. Bu değişimin bilişsel gelişime bağlı olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte dini ve kültürel anlatıların, bedensel süreklilik yanıtlarını arttırmada etkili olduğu bulgulanmıştır (Watson-Jones vd. 2017; Woolley ve Cox, 2007; Harris ve Gimenez, 2005),

2.2.4 Sosyal İlişkilerin Sürekliliği ve Öte Dünya

Hodge (2011b), öte dünya inançlarının sadece ölümsüzlük fikriyle sağlanmadığını aynı zamanda benlik, duygular, toplumsal ilişkiler gibi psikolojik bağlamlarda da anlamlı bir varoluş beklentisinden kaynaklandığını ileri sürer. İnsanlar öldükten sonra da kim olduklarının, ne yaşadıklarının, ötekilerle ilişkilerinin, korunacağı bir sonsuzluk hayal ederler. Bu durum kimliğin korunmasına yönelik psikolojik ihtiyacın öte dünya inançlarında önemli bir rolü olduğuna işaret eder. Öte dünyada yaşayan kişiler kendimiz ve toplumumuz için önemli insanlardır (Boyer,2001) ve kimliklerinin korunacağı düşünülür.

Hodge (2016) göre, ölüm sevilenlerin kaybı ve ayrılık duyguları üzerinden yaşanır. İnsanların kendi ölümlerinden değil, onlar için önemli olan ötekilerin ölümlerinden korktuğunu ileri sürer. Bu yaklaşım ego merkezli ölüm korkusu anlayışını genişletmektedir. Ruh ve öte dünya inancı sosyal ilişkilerin sürdürülmesine ve adalet arayışına olanak tanır. Öte dünya, sevdiklerimize ölümden sağ kurtulma ve orada yaşamaya devam etme imkânı verir. Öte dünyanın sevilen ötekilerle sosyal ilişkilerin sürdürüleceği ve zamanı geldiğinde onların yanına gidilip birlikte yaşamın devam ettirileceği sosyal bir mekân olduğuna inanılır (Hodge,2008). Bu dünyadaki sosyal bağlar öte dünyaya taşınır. Varoluş bir konum metaforudur ve burada olmakla alakalıdır. Ölüm gitmek, göçmek, uçmak gibi kelimelerle ifade edilir. Yani varoluşun sonu olarak değil konumsal bir değişiklik olarak algılanır (Lakoff ve Johnson,1999). Sevdiklerimiz biyolojik bir ölüm yaşarlar, sosyal bir ölüm değil (Hodge,2011). Ölen kişileri yok olmuş olarak değil sanki burada yokmuşlar gibi algılarız. İnsanlar ölenlerle

olan sosyal ilişkilerini zihinsel olarak sürdürme eğilimindedir. Ölenler öte dünyada bedenli olarak hayal edilir (Barsalou,2003). Tarihsel geçmişe baktığımızda ikonografilerde de ölenlerin sıklıkla bedenli, uzuvları tam ve bozulmamış şekilde tasvir edildiği görülmektedir (Hodge,2011).

2.2.5 Terör Yönetimi Teorisi (TYT) ve Öte Dünya

Terör Yönetimi Teorisi, öte dünya inancını, ölümün kaçınılmaz gerçekliğinin farkında olmanın insanda bir dehşet duygusu yarattığı (Solomon vd. 2004) ve bu varoluşsal kaygı ile bahsedebilmek için de çeşitli kültürel dini ya da seküler inanç sistemlerini benimsediği (Pyszczynski vd. 2015) şeklinde açıklamaktadır.

İnsanlar, ölüm karşısında anlamlı bir hayat yaşamak için dini, kültürel, ideolojik görüşleri benimserler ve bunların oluşturduğu standartlara uygun davranarak özsaygı kazanırlar (Pyszczynski vd. 2015). Öz saygı, kişinin dünyaya değerli bir katkıda bulunduğu inancına dayanarak ölüm endişelerine karşı bir tampon görevi görür (Pyszczynski vd., 1999). Öz saygı ve dünya görüşlerinin kaygıyı tamponlama kapasitesinin erken çocukluktaki bebek ve bakım veren arasındaki bağlanma sisteminden geliştiğini öne süren araştırmalar mevcuttur (Pyszczynski vd., 2015). Bağlanma teorisi açısından bakıldığında, Tanrı figürleri ebeveyn benzeri bir koruyucu işlev görebilir (Kirkpatrick, 2005). Dini standartlara uymak, insanlara Tanrının gözünde kendilerini değerli hissetmelerini sağlayarak özsaygı sunmaktadır (Batson ve Stocks 2004). Bu bağlamda dini inançlar, sağladığı güvenlik duygusu ve ölümsüzlük umuduyla ölüm kaygısı ile başa çıkmaya olanak tanımaktadır (Vail vd. 2010, Alvarado vd.1995). Dinler insanlara, öte dünya inançlarıyla (cennet, cehennem, reenkarnasyon) gerçek bir ölümsüzlük, bir grubun (cemaat, etnik köken) üyesi olma ile sembolik bir ölümsüzlük vaat etmektedir (Arrowood vd. 2020).

Klasik bilişsel gelişim bilgisi çocukların büyüdükçe doğaüstü açıklamalardan uzaklaşarak bilimsel gerçekliğe uygun yaklaşımları benimseyeceği yönündedir. Ancak öte dünya üzerine yapılan araştırmalar doğaüstü açıklamaların yaşla birlikte azalmadığını ya da ortadan kalkmadığını göstermektedir (Evans ve Harris, 2012; Harris ve Gimenez, 2005, Astuti ve Harris2008). İnançlı ya da ateist kişilerin biyolojik olarak ölümün ne olduğunu kavrayabilecek bilişsel olgunluğa sahip olsalar ve biyolojik olarak ölümü kavrasalar bile öte dünya inancına sahip olabildikleri

görülmektedir. Hem doğal hem de doğaüstü açıklamalar aynı zihinde aynı fenomenler için işleyebilir (Subbotsky, 2001). Yani dini anlayış bilimsel bilgiyi, bilimsel anlayışta dini bilgiyi yok etmeden birlikte var olabilir. Kişiler bağlama göre dini bilgiyle ya da biyolojik bilgiyle açıklama yapabilir ya da ikisini birleştirerek üçüncü bir çerçeve sunabilir. Bu noktada çelişkiler görmezden gelinir (Evans ve Harris, 2012).

Bu bağlamda, çocukların öte dünya tahayyüllerini anlamlandırmada yukarıda açıklanan teorik çerçeveler yol gösterici olacaktır.

2.3 Doğaüstü Ceza Hipotezi ve Prososyal Davranış

2.3.1 Prososyal Davranışın Evrimi

İnsan olmak, ötekine muhtaç olmakla başlar. İnsan yavrusu bakım veren bir öteki olmadan varlığını sürdüremez. İş birliği, yardım, paylaşma, yatıştırma, rahatlatma gibi davranışlar literatürde prososyal davranışlar olarak geçer. Prososyal davranış diğer insanlara fayda sağlamak amacıyla gönüllülük esasına dayalı olarak yapılan davranışlardır (Eisenberg, Fabes ve Spinrad, 2006).

İş birliği, sadece insanlarda değil, memeliler, kuşlar, böcekler, hücreler, organlar, arasında da yaygındır (Gadagkar,2001; Wilson,2003). İşbirliğini açıklamaya yönelik, karşılıklı fedakârlık (Trivers 1971), dolaylı karşılıklılık (Alexandre,1987), maliyetli sinyal verme (Gintis, Smith ve Bowles; 2001) gibi birtakım görüşler ileri sürülse de bunların insanlardaki iş birliğini tam olarak açıklayamadıkları çünkü bunlar olmadığında da insanların iş birliği yapmaya devam ettiği (Fehr ve Fischbacher,2003) görülmektedir.

İnsan türünün evrimsel sürecine bakıldığında, giderek daha büyük ve kalabalık gruplar hâlinde yaşamaya başlandığı görülmektedir. Gruplar büyüdükçe anonimlik artmakta; bu durum bireylerin sorumluluktan kaçma, hile yapma ve bu davranışların fark edilmeden gerçekleşme olasılığını yükseltmektedir. Bu koşullar, prososyal davranışlarda azalmaya yol açabilir. Ancak tüm bu risklere rağmen insanlar, kalabalık gruplar içinde birlikte yaşamayı sürdürebilmiştir.

2.3.2 Doğaüstü Ceza Hipotezi ve Tanrının Sosyal Rolü

Johnson ve Krüger, (2004), doğaüstü ceza hipotezinin gruplarda iş birliğini sürdürmeye yönelik teşvik sağlandığını öne sürer. Doğaüstü gözlemci olarak Tanrı'ya olan inancın kişiyi toplumsal sapmadan kaçınmaya yönelterek grup tarafından dışlanmayı önleyici etki sunacağı böylece genetik çeşitliliği koruyacağı düşünülmektedir. İnsanların ahlakı Tanrısal olanla ilişkilendirmeleri kişilerarası ilişkileri daha öngörülebilir ve normatif hale getirmektedir. Çağdaş dünya dinlerinde, Tanrıların insanları izleyip norm ihlallerini cezalandırdığına inanılmaktadır (Johnson ve Bering, 2006; Johnson ve Krüger, 2004). Tanrının her şeyi gören bir varlık olduğuna inanmak, bireylerin sosyal normlara uymasını teşvik eder (Johnson ve Bering, 2006). Bilgili, ahlakçı, cezalandırıcı Tanrıların prososyal davranışa olan etkisi, bu davranışları yerel topluluğun ötesine, kişilerin doğrudan etkileşimde bulunmayacağı diğer kimseleri de kapsayacak şekilde genişletmeye yetebilir (Norenzayan vd., 2016; Purzycki vd. 2017).

Tanrı'nın her şeyi bilen ve ahlaki normları önemseyen bir varlık olarak kavramsallaştırılmasının ve ceza tehdidinin sosyal davranışlarda etkili olduğu düşünülmektedir (Vardy, vd. 2022; Schloss ve Murray 2011), Doğaüstü Ceza Hipotezinin iş birliğini arttırmaya yönelik etkisinde iki yaklaşımın altını çizer. Bir yaklaşım, cezalandırıcı Tanrıların toplum yanlısı davranışı arttırdığını öne sürerek (Norenzayan ve Shariff, 2008) iş birliğini arttırmak üzerine odaklanır. Diğer yaklaşım ise, kötü davranış sebebiyle cezalandırılmaktan kaçınmaya odaklı olup, toplumsallığa yönelik tehdit oluşturacak davranışlarda bir azalmaya sebebiyet verebilir (Johnson ve Krüger, 2004). Böylelikle tehditlerin azalarak iş birliklerinin artması sağlanabilir.

Dini kurallar (Öldürmeyeceksin, Tevrat), tabular (yasaklı yiyecekler, sözcükler, yerler), mitolojiler(ödipus) kabul edilebilir olan ve olmayana yönelik bir yasa/ norm sunar. Bu yasalar doğaüstü ceza tehdidi ile uygulanabilir. Doğaüstü ceza hipotezinin, uygulayanın doğaüstü etken olarak öngörülür. Bu durum grup içi intikam duygularının önüne geçerek grup bütünlüğünü koruyucu etki oluşturur. Hilesi, kaytarması diğer insanlar tarafından fark edilmediğinde bile kişinin doğaüstü ceza beklentisine girmesi yani eylemin kendisinin cezayı doğurması yönüyle prososyal davranışı teşvik yönünde avantajları vardır.

2.3.3 Ampirik Çalışmalar ve Bulgular

Piazza, Bering, Ingram (2011) tarafından, 5 ve 9 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan Prens Alice deneyinde, çocuklara görünmez bir kişi olan Prens Alice'in huzurunda oldukları, gerçek bir gözlemcinin olduğu ve gözetimsiz oldukları üç durumda bir kural izleme görevi verilmiştir. Prens Alice hakkında bilgi verilmesinin hile konusundaki engelleyici etkileri gerçek gözlemcinin olduğu durumla eşdeğer olarak bulunmuştur. Çalışma çocukların onları izleyen görünmez bir kişiye inanmalarının hile yapmayı engelleyici etki oluşturduğunu göstermiştir.

Bering ve Johnson (2005) tarafından yapılan bir çalışmada, bir hayaletle aynı odada bulundurulduklarına inandırılan üniversite öğrencilerinin rekabet içeren bir görevde, kopya çekme motivasyonlarını engellemede kontrol grubuna göre daha iyi oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Shariff ve Norenzayan (2007) tarafından yetişkinlerle yapılan bir çalışmada katılımcıların ekonomi oyununa dini çerçevede hazırlandığı grup ve nötr hazırlanmış olan kontrol grubu olmak üzere iki grup vardır. Çalışmada dini çerçevede hazırlanan katılımcıların, kontrol grubuna göre cömertliklerinin arttırmış olduğu gözlenmiştir.

Çalışmalar doğüstü inançların prososyal davranışları ve sosyal normlara uyumu teşvik ettiğini desteklemektedir (Bering, McLead ve Shackelford,2005; Sosis ve Ruffle,2004; Atkinson ve Bourat, 2011; Norenazyan ve Shariff,2008; Stark,2001; Johnson 2005).

Cennet, cehennem ve Tanrı inancının ulusal suç oranlarına olan etkisi üzerine yapılan bir çalışmada; bir ülkedeki cennete olan inancın, cehenneme olan inancı kayda değer ölçüde aşma derecesinin, yüksek ulusal suç oranlarını önemli ölçüde tahmin ettiği bulgulanmıştır (Shariff ve Rhemtulla, 2012). Yani cehennem inancı daha düşük antisosyal davranışa bağlanmıştır. Bu da cezalandırıcı ve her şeyi bilen Tanrı inancının, anonim yabancılar arasında iş birliğini teşvik etme ve anti-sosyal davranışları bastırma işlevini göstermektedir.

Tanrıya inancın ve dindarlık düzeyinin hile yapma üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı, inananların da inanmayanlar kadar hile yaptığı bulunmuştur (Shariff ve Norenzayan, 2011; Randolph-Seng ve Nielsen, 2007). Ancak Tanrı'yı cezalandırıcı ve

öfkeli olarak algılayan bireylerin, bağışlayıcı ve şefkatli bir Tanrı anlayışına sahip olanlara kıyasla daha az hile yaptığı görülmüştür (Shariff ve Norenzayan, 2011; Purzycki ve ark., 2017). Bu sonuç, doğaüstü varlığın nasıl kavramsallaştırıldığına davranışlar üzerinde belirleyici olabileceğini göstermektedir.

Doğaüstü güçlerin affedici olmayan ve acımasız bir tutumda görüldüğü çoğu toplumlarda, nesiller boyunca devam eden kalıcı ve geniş kapsamlı cezalara inanılır (Bering ve Johnson 2005).

Birçok doğaüstü güç inancında kişinin bu dünyadaki davranışları öte dünyadaki ruhsal durumunda belirleyicidir; cennet, cehennem, reenkarnasyon... Böylece kişinin bu dünyada prososyal davranışı ve özdenetimi teşvik edilir.

Tüm bu literatür, doğaüstü ceza hipotezinin bireysel davranışları şekillendirmede evrimsel, psikanalitik ve kültürel temellere dayandığını göstermektedir. Bireylerin Tanrı'yı nasıl kavramsallaştırdığı —affedici ya da cezalandırıcı— davranış biçimlerinde belirleyici olabilmektedir. Bu çerçevede öte dünya inançlarının toplumsal düzenin devamı ve prososyal davranışların teşviki açısından da işlevsel bir rol üstlendiği söylenebilir.

3 YÖNTEM

Bu bölüm araştırma modeli, veri toplama süreci, verilerin analizi ve katılımcılar ile ilgili bilgiler sunmaktadır.

3.1 Araştırma Modeli

Bu çalışma, niteliksel araştırma modeli çerçevesinde, tematik analiz yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler ile edinilen bulgular. MAXQDA 20 programı ile tematik analiz yöntemi kullanılarak çözümlenmiştir.

3.2 Tematik Analiz

Tematik analiz, araştırma verilerindeki temaları(örüntüleri) belirleme, bunları analiz etme ve son olarak da raporlaştırmaya dayalı bir yöntemidir (Braun ve Clarke,2006). Tema araştırma sorusuyla ilgili olarak verilerde önemli bir şeyi yakalayan ve veriler içinde belirli düzeyde örüntülenmiş yanıt ve anlamı temsil eder (Braun ve Clarke,2006). Nitel çalışmalarda tema belirlenmesi için belirli bir sayıda tekrar etmesi gibi önceden belirlenmiş ölçütler yoktur. Temaların belirlenmesinde esas araştırma soruları ve araştırma kapsamıyla olan bağlıdır. Temaları belirlemek için araştırmacının kanaati gereklidir (Braun ve Clarke,2006).

Tematik analiz detaylı, derinlemesine ve çok yönlü bir yaklaşım sunmaktadır. Katılımcıların bireysel deneyimlerine dair anlam katmanlarını ortaya çıkarmaya olanak tanır. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak 8. sınıf öğrencilerinin ölüm ve öte dünya tahayyüllerini incelemeye yönelik uygun bir yöntem olarak tercih edilmiştir.

3.3 Örneklem

Nitel araştırmalar belirli bir gruba yönelik yapılan araştırmalardır. Araştırma amacı doğrultusunda örnekleme dahil olan katılımcılar belirlenir (Tanyaş, 2014). Nitel araştırmalar geniş gruplardan ziyade araştırmanın amaçlarını karşılayabilecek, derinlemesine veri sağlayabilecek örneklemelerin belirlenmesine ihtiyaç duyar (Coyne, 1997). Örneklemenin evreni temsil derecesinden ziyade araştırma konusuna uygunluğu

mühimdir (Baltacı, 2019). Bu bağlamda çalışmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır.

Araştırma, İstanbul ilinde yaşayan 14 katılımcıyla yürütülmüş olup, tümü 14 yaşında ve 8. sınıf düzeyinde devlet okullarında örgün eğitime devam etmektedir. Tüm katılımcılar İslam dinine mensup ailelerden gelmekte, bedensel bir engeli ya da psikiyatrik bir tanısı bulunmamaktadır.

Etik ilkeler gereği katılımcıların ismi verilmeyecek olup **K1**: Katılımcı 1 şeklinde ifade edilecektir.

3.4 Uygulama

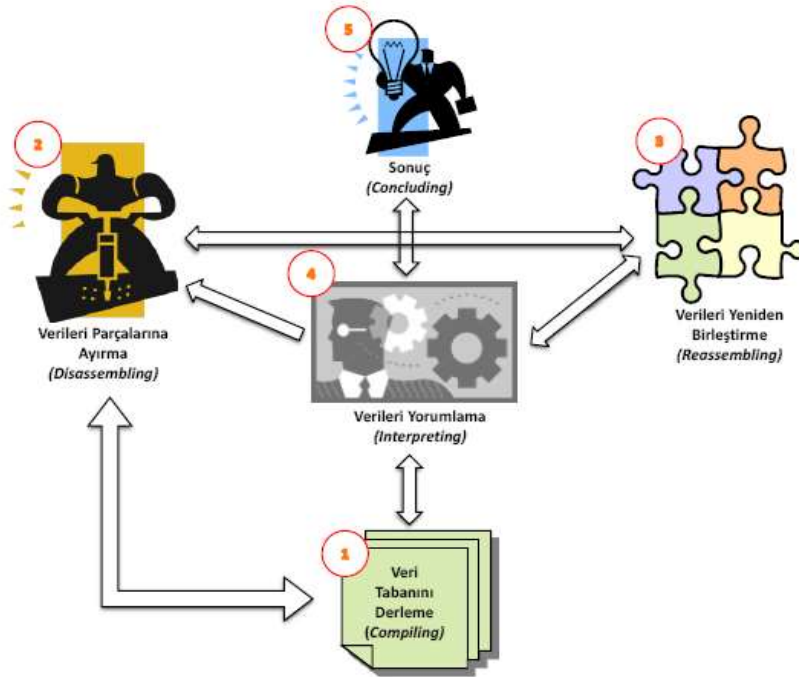
Veri toplama süreci İstanbul Arel Üniversitesi Etik Kurulu tarafından araştırmanın uygun bulunup onaylanması ile başlamıştır. Katılımcıların 18 yaşından küçük olmaları sebebiyle katılımları kendi gönüllülükleri ve ebeveynlerinin yazılı iznine tabi tutulmuştur. (Bkz. Ek1) Katılımcılarla yüz yüze olarak tek oturumluk yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş ve ses kaydı alınmıştır. Görüşme esnasında katılımcılara ses kaydı alınacağı ve istedikleri zaman çalışmayı sonlandırabilecekleri tekrar hatırlatılmıştır. Çocuğunun araştırmaya katılmasını yazılı olarak kabul eden ebeveynlerden çocuklarının gelişimsel özellikleri ve sosyodemografik durumlarına ilişkin bilgiler alınmıştır. (Bkz.Ek2a ve Ek2b)

Görüşmeler için araştırmacı ve tez danışmanı tarafından yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Sorular belirlenirken literatür incelenmiş ve önemle üzerinde durulan noktalara yönelik sorular oluşturulmuştur (Bkz.Ek3) İki pilot görüşme yapılmış ve bazı soruların tekrara yol açtığı görülerek çıkarılmıştır. Çalışmada katılımcılara 5 soru yöneltilmiştir. Çalışma ses kayıt cihazı ile kaydı alınan, 13 ila 35 dakika arası değişen toplam 14 görüşmeden oluşmaktadır. Görüşmeler mart ayında başlamış nisan ayının sonunda tamamlanmıştır.

3.5 Verilerin Analizi

Bu araştırmada veri analiz süreci, bilgisayar destekli nitel veri analiz yazılımlarından biri olan MAXQDA 20 aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Analiz aşamasında, Yin'in (2011) ortaya koyduğu ve Kurnaz (2016) tarafından Türkçeye

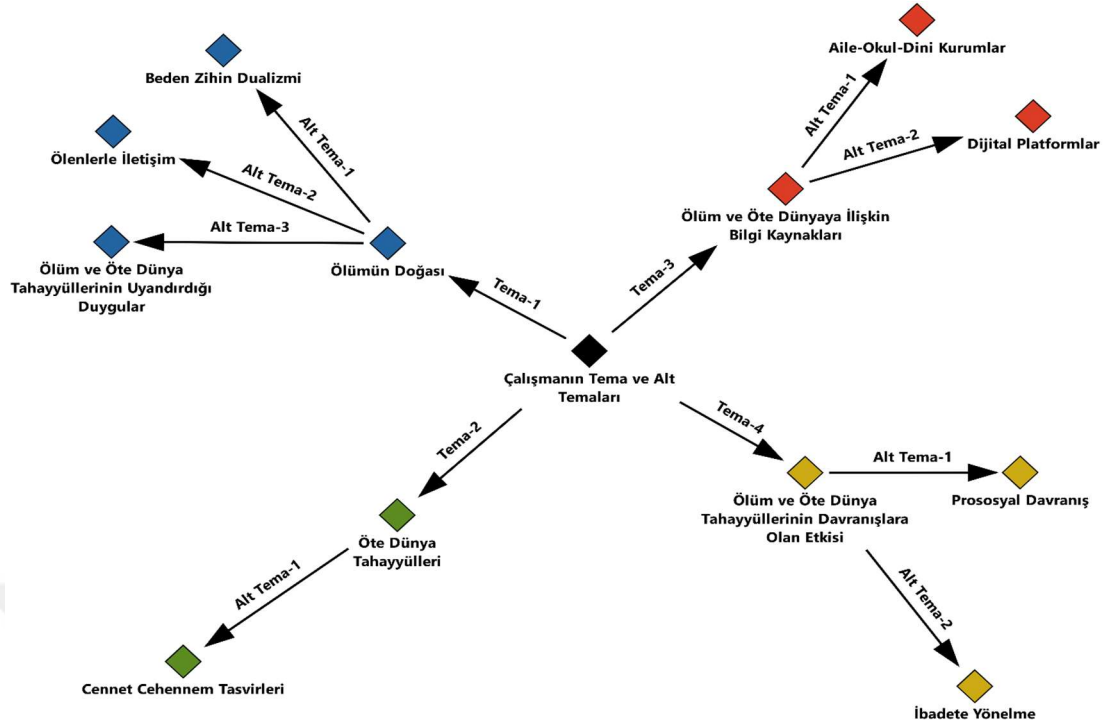
kazandırılan "nitel analiz döngüsü" temel alınarak sistematik bir yaklaşım benimsenmiştir.

Şekil 3.1 Nitel Analiz Döngüsü

Şekil 3.1’de gösterildiği gibi, analiz süreci ilk olarak verilerin saha çalışması yoluyla toplanmasıyla başlamaktadır. Elde edilen veriler, kodlama yöntemi kullanılarak sistemli bir biçimde çözümlenmekte ve anlamlı parçalara ayrılmaktadır. Bu parçalar, verinin bütünlüğünü yeniden oluşturmak amacıyla bir araya getirilmekte ve böylece anlamlandırılmaktadır. Son aşamada ise bütünleştirilen veriler yorumlanarak araştırma sonuçları elde edilmektedir (Kurnaz, 2016, s. 13).

Glesne’ye (2012) göre, nitel veri analizinde en kritik adımlardan biri kodlama sürecidir. Bu araştırmada, elde edilen veriler doğrultusunda geliştirilen temalar, kodlama işlemi aracılığıyla yapılandırılmış ve anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Araştırma kapsamında elde edilen verilerin analiz sonucunda dört ana tema ve 10 alt tema belirlenmiş olup, söz konusu temalar Şekil 3.2’de görsel olarak sunulmuştur.

Şekil 3.2 Çalışmanın Tema ve Alt Temaları

Sahadan toplanan veriler, içerik analizi yöntemi kullanılarak sistemli bir biçimde çözümlenmiştir. Analiz süreci, önceden tanımlanmış temalar doğrultusunda yapılandırılmış ve tematik bir yaklaşımla tümevarımsal bir yol izlenmiştir. Bu çerçevede, analizde temalar, alt temalar ve kodlar arasında hiyerarşik bir yapı kurulmuştur.

Veri çözümleme aşamasında ise MAXQDA programının sunduğu çeşitli analiz araçlarından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda; “Kod Matris Tarayıcısı”, “Kod-Teori Modeli”, “Alt Kodların İstatistiği”, “Hiyerarşik Kod-Alt Kod Modeli” ve “Kod Birlikte Oluşma Modeli” gibi gelişmiş modelleme teknikleri kullanılarak derinlemesine analiz gerçekleştirilmiştir.

4 BULGULAR

Bu başlık altında katılımcılara ilişkin betimsel bulgular ve içerik analizi sonucu tema, alt tema ve kodlara ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

4.1 Bulgular

Katılımcılara ilişkin betimsel bulgular Tablo 4.1’de gelişimsel bulgular Tablo 4.2’de yer almaktadır. Katılımcılar ‘K’ harfleriyle kodlanmış ve 14 katılımcı tablodaki gibi numaralandırılmıştır.

Tablo 4.1 Katılımcılara İlişkin Betimsel Bulgular

KATILIMCI	CİNSİYET	SINIF	YAŞ	GELİR
K1	Erkek	8. sınıf	14	50.000
K2	Erkek	8. sınıf	14	40.000
K3	Erkek	8. sınıf	14	70.000
K4	Erkek	8. sınıf	14	15.000
K5	Erkek	8. sınıf	14	40.000
K6	Erkek	8. sınıf	14	30.000
K7	Erkek	8. sınıf	14	70.000
K8	Erkek	8. sınıf	14	35.000
K9	Erkek	8. sınıf	14	25.000
K10	Erkek	8. sınıf	14	28.000
K11	Erkek	8. sınıf	14	30.000
K12	Erkek	8. sınıf	14	45.000
K13	Erkek	8. sınıf	14	31.000
K14	Erkek	8. sınıf	14	60.000

Tablo 4.2 Katılımcılara İlişkin Gelişimsel Bulgular

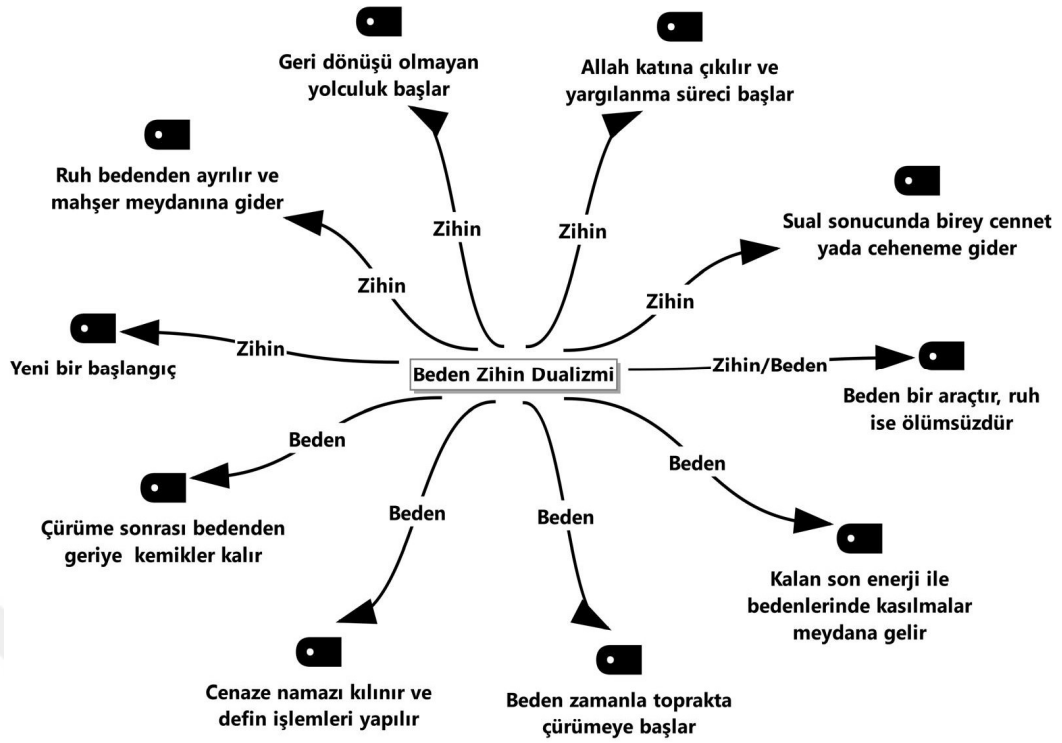
Katılımcı	Küvez	Anne Sütü	Tuvalet Eğitimi	Sünnet	Sağlık Sorunu
K1	-	3 Yıl	3.5-4 Yaş	2 Yaş	Fıtık Ameliyatı (2.5 Yaş)
K2	2 Gün	2yıl	3.5 Yaş	15 Gün	Bağırsak Düğümlenmesi (6 Ay)
K3	-	6ay	2.5 Yaş	7 Ay	-
K4	-	2yıl	2 Yaş	5 Yaş	Astım
K5	1 Ay	3yıl	1 Yaş	3 Ay	Solunum Yetersizliği (Doğum)
K6	-	6ay	2 Yaş	5 Yaş	-
K7	-	10 Ay	3.5 Yaş	6 Yaş	-
K8	1 Ay	2 Ay	2 Yaş	2 Yaş	Fmf, Astım
K9	-	-	2 Yaş	6 Yaş	Fıtık Ameliyatı (40 Gün), Alerji
K10	-	2 Yıl	2 Yaş	5 Yaş	Astım, Gelişim Geriliği
K11	3 Gün	2.5 Yıl	2.5 Yaş	5 Yaş	Solunum Zorluğu
K12	-	5 Ay	2 Yaş	9.5 Yaş	-
K13	-	2.5 Yı	2 Yaş	6 Yaş	Dışkıda Mikrop (54 Günlük)
K14	-	6 Ay	2.5 Yaş	2.5 Yaş	-

4.2 Ölümün Doğasına İlişkin Bulgular

Çalışmanın birinci temasını ölümün doğası oluşturmaktadır. Ölüm bir son olarak görülebileceği gibi yeni bir başlangıç olarak da anlamlandırılabilir. Her iki durumda da kişinin duygusal dünyasına bir bakiyesi olacaktır. Ölümün kavranış şekli öte dünya inançlarına kapı aralayabilmektedir. Bu tema altında beden-zihin düalizmi, ölenlerle iletişim, ölüm ve öte dünya tahayyülleri hakkında konuşmanın katılımcılarda uyandırdığı duygulara ilişkin alt tema bulguları yer almaktadır.

4.2.1 Beden Zihin Düalizmine İlişkin Bulgular

Katılımcıların ölümün doğası ile ilgili görüş ve düşüncelerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, ölüm sonrası beden ve zihin düalizmine ilişkin bulgular Şekil 4.1’de yer almaktadır.

Şekil 4.1 Beden Zihin Düalizmi

Kod Teori Modeli ile oluşturulan Şekil 4.1’ de, katılımcılar tarafından beden ve zihin düalizmine ilişkin bulgular gösterilmektedir. Tüm katılımcılar ölümün bedene yönelik bir son olduğunu ruhun ise varlığını sürdüreceğini ifade etmiştir. Katılımcıların cevaplarında düalist yaklaşım güçlü ve net bir şekilde duyulmaktadır.

K2: Hayata geri dönemiyoruz o yüzden ölmek bence çok kötü bir şey. Fiziksel olarak normal yani mezara girdiğimizde yerin altında toprağın altında fiziksel olarak insanın sadece vücudunun kemikleri kalır fiziksel olarak başka bir şey olmaz.

K4: (Beden) Çürüyecek, zaten o yüzden toprağa gömüyorlar, hatta bazı yerlerde yakıyorlar, ama beden olarak gidiyoruz ruh olarak kalıcaz sadece, çünkü beden toprakta çürüyor, hani yıllar sonra biz şimdi gitsek mezarı açsak kaç yıl olmuş o da şimdi eriyor yok yani. (...) Hayır, çünkü öbür tarafta yaşıycaz. Gene sonsuza kadar yaşıycaz öbür tarafta, ahirette yaşıyacağımız için.

K5: Ruhları bedenlerinden ayrılır öbür dünya hayatına geçer bence. Ruhları kabre gider bedenleri gömülür.

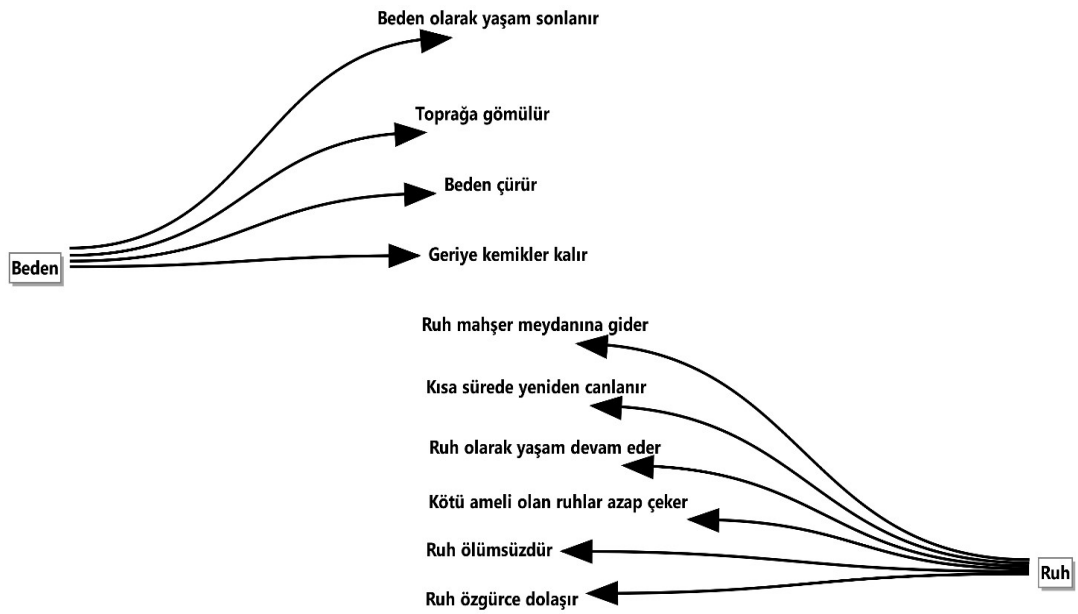
K6: Ruh bedenden çıkar sonra mezarlığa girdiğimiz zaman Münker ve Nekir bize gelir sorular sorar. (...) Allaha karşı gelirse bedeni çürür karşı gelmezse sapasağlam yerinde kalır.

K7: Ruh ölümsüzdür bence çünkü bütün yaşadığımız acıyı sıkıntıyı ruh çeker, ama beden sadece bunun için bir araç bence, insanın ruhu ölmez ama bedeni parçalanır, yara alır.

K9: Cennete ya da cehenneme giderler yani (güler) dinle alakalı yani öldükten sonra ruhun gidiyor yani cennete ya da cehenneme.

K11: Ruhları göğe doğru yükselir, ordan gerisi Allah'ın katına kadar gider. Ya cennete ya cehenneme gider.

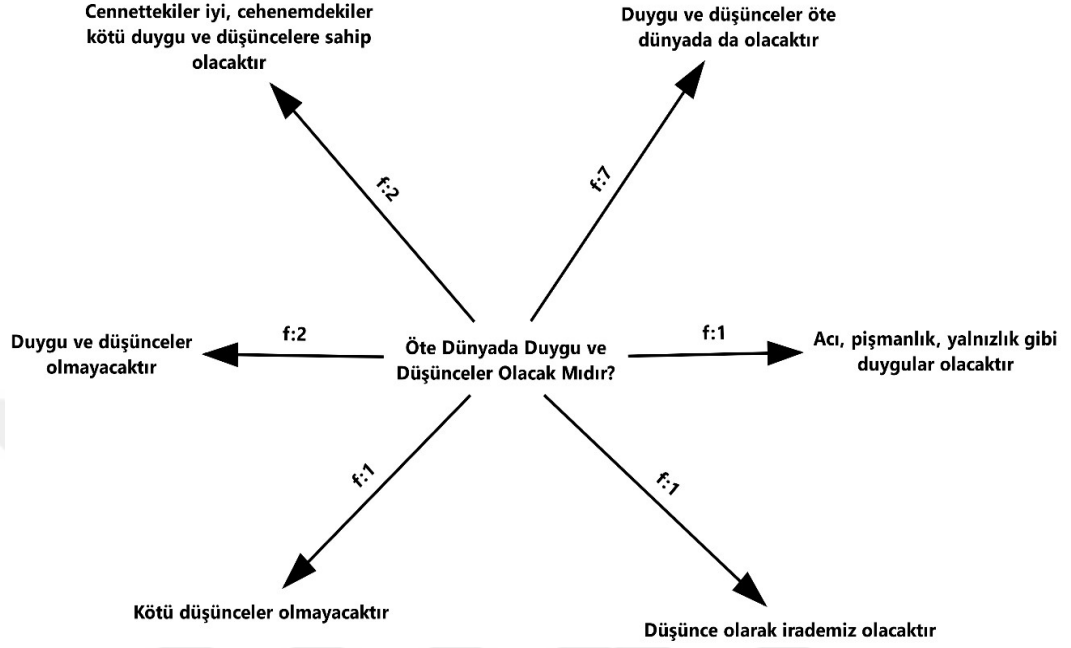
K12: Ruh kalıyor diye biliyorum.

Şekil 4.2 Ölüm Sonrası Beden ve Ruh

Kod Birlikte Oluşma Modeli ile oluşturulan Şekil 4.2' de, katılımcılar tarafından beden ve ruh tahayyüllerine ilişkin bulgular gösterilmektedir. Katılımcılar, beden için şu ifadeleri kullanmışlardır; beden olarak yaşam sonlanır, toprağa gömülür, beden çürür, geriye kemikler kalır. Katılımcılar ruh için ise şu tasvirleri kullanmışlardır; ruh mahşer meydanına gider, ruh yeniden canlanır, ruh olarak yaşam devam eder, ruh dünyaya dağılır, ruh ölümsüzdür ve ruh özgürce dolaşır.

Öte dünyada, insanların duygu ve düşünceleri olacak mı? Sorusu katılımcılara yöneltilmiş ve katılımcıların ölüm sonrası duygu ve düşünceye ilişkin görüşleri Şekil 4.3'te yer almaktadır.

Şekil 4.3 Öte Dünyada Duygu ve Düşünceler

Kod Teori Modeli ile oluşturulan Şekil 4.3'te, katılımcılar tarafından ifade edilen ölüm sonrası duygu ve düşüncelerin varlığına ilişkin bulgular gösterilmektedir. Frekans sayıları esas alındığında, katılımcıların yarısı öte dünyada bireylerin duygu ve düşüncelere sahip olacağını belirtmişlerdir.

Katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplarda çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Ayrıca soruyu cevaplarken cennet ve cehennem için ayrı ayrı cevaplama eğiliminde oldukları görülmüştür.

K3: Olacak, irademiz yine olacak, ki düşüncelerimiz sayesinde istediklerimiz yapabilecez.

K5: İllaki olur düşünce olmadan nasıl karar verecez ki neyi istediğimize.

K4: Olacak çünkü orda da gene fiziksel bir varlığımız olacak ya gene düşünebiliriz bence duygularımız da olabilir. (...) Ondan sonra mahşerde Allah 33 yaşında mı ne herkese beden verecek o

K2: Yani eğer cennetse her şey insanın iyiliğine güzele gitcek şey olacak mesela düşüncelerimiz iyi olacak ama cehennemse tam tersi olacak.

K11: (Cennet) Olur büyük ihtimalle... orda üzgün insan olmaz, mutlu olur insanlar, başka kızgın olmazlar, üzgün olmazlar, başkaaa, herkes mutlu olur.

K12: Olacak. Ama cevabı yok bende, nedeni yok hocam ama olacak, beynimiz olacak işte ama beynimiz olursa şey de olur, ne diyom ben ya, soru neydi?

K13: Bilmiyorum olmaz heralde ya, ya da olacak hocam, sonuçta ateşe atılıyorlar, korkarlar heralde.

K7: (Duygular) Tabii ki de ruh zaten insanın ana yaşam kaynağı acıyı çekende o sevgiyi yaşayanda o bütün her şeyi ruhumuzda düşüncemizde kalıplaştırıyoruz. Örnek olarak ruh bazı kavramlara göre şekillendiriyor yani huzur mutluluk gibi şeylere bağlı, mesela üzüldüğümüzde ruhen derler ya kötü haldeyim. Yani ruh genelde nasıl diyeyim, bizim hayatta yaşama şeklimize göre şekillenen bir şey. Mutlu bir hayat yaşıyorsak iyi bir ruha sahibiz genel olarak bu kişinin biraz vicdanıyla alakalı verdiği kararlarla alakalı.

4.2.2 Ölenlerle İletişime İlişkin Bulgular

Bu alt temada, katılımcıların ölüm sonrası ölenlerle iletişim kurmanın mümkün olup olmadığına ilişkin görüşlerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, ölüm sonrası ölenlerle iletişim kurmaya ilişkin bulgular Şekil 4.4'te yer almaktadır.

Kod Sistemi	Katılımcılar	TOPLAM
▼ Ölenlerle İletişim		0
▼ İletişim kurmak mümkün değildir		14
Rüya yoluyla belki olabilir		3
Büyü ile belki olabilir		1
Ayin olabilir		1
Σ TOPLAM	19	19

Şekil 4.4 Ölenlerle İletişim

Kod Matris Tarayıcısı ile oluşturulan Şekil 4.4'te, katılımcılar tarafından ölenlerle iletişime ilişkin bulgular gösterilmektedir. Görselin sol tarafında ölenlerle iletişime ilişkin görüşler ifade edilmekte, görselin sağ tarafında ise katılımcılara ilişkin

frekans değerleri belirtilmektedir. Bu kapsamda, katılımcıların tamamı ölüm sonrası ölenlerle iletişim kurmanın mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Ancak, katılımcılara göre ölenlerle iletişim rüya, büyü ve ayin ile kısmen mümkün olabilir.

Katılımcıların ölenlerle iletişime ilişkin görüşleri şu şekildedir:

K1: İletişim kurmak mümkün değil sonuçta kendini ifade edebilecek herhangi bir bedeni yok. Ruh bedeninin yakınlarındadır ya da yukarı doğru yükseliyordur, filmlerde hep yukarıya doğru hologram şeklinde yükselir, onları bir iletişim kurmak şans bence.

K2: İnsanın kalbi ve beyni durduktan sonra insan hareket edemez ölmüş olur. O insanla iletişim imkânsız olur.

K12: Hayır, ölmüş, beyin yok kalp yok bir ışık yok hocam yaşamla ilgili.

K8: Mümkün değil, yani öldükten sonra dünyadan bütün irtibatını kesiyorsun yani mesela eğer cennet cehennem olduğu zaman, orda sevdiklerine kavuşursan onları hatırlayabiliyormuşsun, tanıyabiliyormuşsun.

K5: Yani nasıl söyleyeyim, çeşitli büyüler oluyormuş insanların kısmetini kapatma gibi şeyler. Büyü yapan insanın Kuranı Kerim de affı olmaz yazıyor asla affedilmeyeceği yazıyor çünkü Allah tan başka hiç kimse bir insanın kaderiyle ya da hayatıyla oynayamaz.

K6: Bence olamaz, ama rüyalarda gördüęü kadarıyla olabilir diyebilir miyiz öyle birçok filmler var.

K9: Bilmem hocam büyüyle falan yapıyorlar. (Güler) Bilmiyorum hocam ayin falan yapıyorlar ya çağırıyorlar.

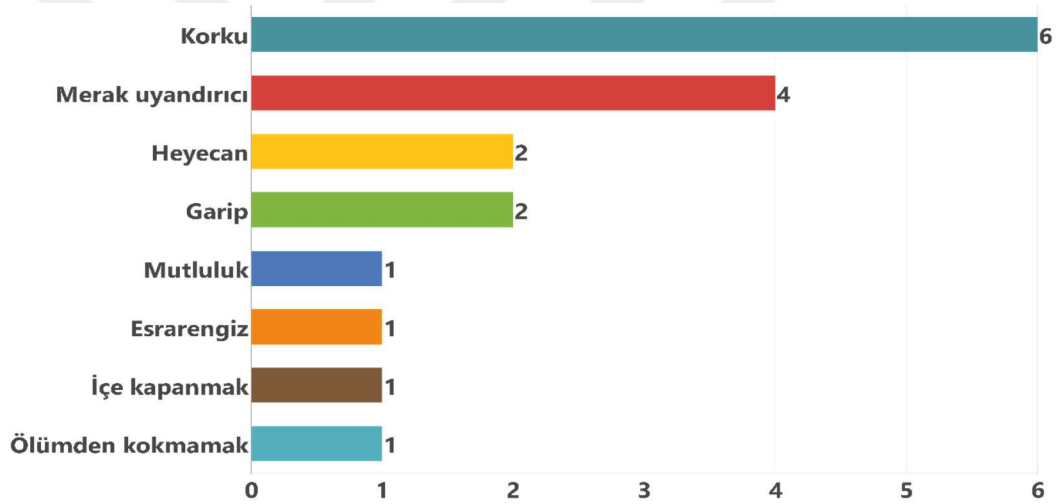
K10: Bence değil hocam, olmaz yani Allah'ın demediği sürece olmaz. Ölmüş çünkü toprağın altında insan onla nasıl konuşalım, Allah isterse ben Instagram'da görmüştüm yani rüyalarına girer, mesela bir asker ölüyor şehit listesi var ya o şehit listesine adını koymamışlar unutmuşlar, o asker rüyasına girmiş işte böyle böyle benim adımlı koymamışsınız diye gerçek mi bilmiyorum da bir kere instagramda görmüştüm işte.

K11: *Değil, onlar kulağımıza fısıldar ama biz onlara bir şey diyemeyiz, konuşamayız.*

K13: *Şey yanlarına mezarlıkta gidin konuşun onlar duyar derler genelde.*

4.2.3 Ölüm ve Öte Dünya Tahayyülleri Hakkında Konuşmanın Uyandırdığı Duygulara İlişkin Bulgular

Bu alt tema altında, katılımcıların ölüm ve öte dünya tahayyülleri hakkında konuşmanın onlarda nasıl duygular uyandırdığının araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, katılımcılar tarafından ifade edilen duygulara ilişkin bulgular Şekil 4.5'te yer almaktadır.

Şekil 4.5 Ölüm ve Öte Dünya Tahayyülleri Hakkında Konuşmanın Uyandırdığı Duygular

Alt Kodların İstatistiği Modeli ile oluşturulan Şekil 4.5'te, katılımcılarda ölüm ve öte dünya tahayyülleri hakkında konuşmanın uyandırdığı duygulara ilişkin bulgular gösterilmektedir. Görselde, duyguların listesi frekans değerleri ile beraber gösterilmektedir. Frekans değerleri bu modellemede en sık ifade edilen duyguları anlamayı sağlamaktadır. Bu kapsamda, korku (f:6) ve merak uyandırıcı (f:4) duygular en sıklıkla belirtilen duygular olmuştur. Ayrıca, heyecan (f:2), garip (f:2), mutluluk (f:1), esrarengiz (f:1), içe kapanmak (f:1) ve ölümden korkmamak (f:1) duyguları da katılımcılar tarafından ifade edilmiştir.

Katılımcıların hissedilen duygulara ilişkin görüşleri şu şekildedir:

K3: *Garip ama bir o kadar da merak uyandırıcı.*

K5: *Merak, bize ne sorulcak, doğru mu...bize şimdiye kadar... hep merak etmişimdir ne olacak diye ölünce nasıl bir yere gidicez kabir nasıl bir yer?*

K12: *Heyecan, mutluluk hocam*

K8: *Böyle düşününce ölmekten korkmamayı şey yapıyor, böyle düşününce ölmekten korkmuyorum yani öldükten sonra başka bir hayat var Allaha kavuşçaz yani.*

K10: *Biraz değişik açıkçası, heyecan gibi, merak, birazcıkta korku hocam yalan değil.*

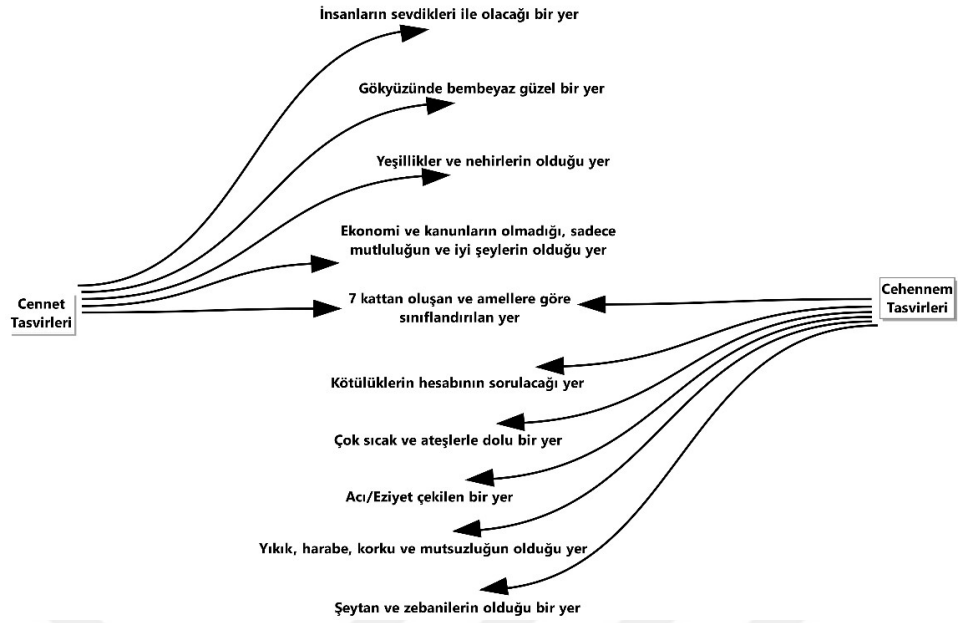
K4: *Korku... Sonuçta, ölicez sonuçta yani, yaşam... buradaki günler bitecek farklı günler olacak, bazen insanlar düşünür mesela ya olmazsa direk her şey biter, düşünür. Korku yani.*

K7: *Yani çok güzel şeyler değil bence çünkü bu dünyada bu kadar arkadaşlarla bu kadar eğlenirken şey yaparken bu kadar insanın ruhunu daraltan ölüm gibi bir şey konuşmak çok şey zaten çok konuşmuyorum ama konuşulduğunda da insan birazcık şey oluyor kapınıyor içine*

K12: *Garip... soru neydi?*

4.3 Öte Dünya Tahayyüllerine İlişkin Bulgular

Bu başlık altında, çalışmanın ikinci temasını oluşturan öte dünya tahayyüllerinin araştırılması amaçlanmıştır. Öte dünya tahayyüllerinin araştırılması için cennet/cehennem tasvirleri ve öte dünya tahayyüllerine dair anlatılar incelenmiştir. Bu kapsamda, katılımcılar tarafından cennet ve cehennem tasvirlerine ilişkin bulgular Şekil 4.6'da yer almaktadır.

Şekil 4.6 Cennet ve Cehenneme Dair Tasvirler

Kod Birlikte Oluşma Modeli ile oluşturulan Şekil 4.6’da katılımcılar tarafından cennet ve cehennem tasvirlerine ilişkin bulgular gösterilmektedir. Bu bağlamda cehennem tasvirlerinin cennet tasvirlerine kıyasla daha detaylı olması ve görüşme içinde daha sık biçimde cehenneme atıf yapılması olmuştur.

K1: İu hiç düşünmedim... bi tek böyle cenneti bembeyaz bir yer insanlar olacak istekleri olacak böyle gezecekler, ibadetin olmadığı kötü şeylerin olmadığı bir yer diye biliyorum. (...) Ruhumuz, benim bildiğim... o kısmı tam olarak bilmiyorum ama bizim ruhumuz yaklaşık öldükten sonra çok kısa bir süre içinde tekrar canlanacak, bu süre içinde biz bu kıyamet gününe kadar ölüler onu bir saniye içinde yaşıyor benim bildiğim, onlar öldükten sonra kıyamet günü yaklaşıyor, bizim yaşadığımız uzun zaman onlara çok kısa bir şekilde geliyor, bundan sonra da mahşer meydanında toplanıyor ondan sonra da mizan terazisi miydi ismini tam hatırlayamadım, onda günahlarımız sevaplarımız sayılıp cehenneme ya da cennete gidiliyor. Kıyamet gününde bütün canlılar ölecek diye biliyorum, yani. Güneşin yer çekimi bitecek diye biliyorum, gezegenler karışacak, dünyadaki yer çekimi atmosfer bitecek yerler yarılacak yani böyle bi iç dış olacak gibi iç dış olacak. (...) bir arazi etrafı ateşlerle dolu, çok aşırı sıcak çöl gibi bir yer olur diye düşünüyorum. (...) Cehennem benim bildiğim bazı zamanlar aşırı sıcak bazı zamanlar aşırı soğuk oluyor, insanlar yapmadığı ibadetleri orda yapıyor diye biliyorum, dünyadayken yapmadığımız ibadetleri orda devam ettiriyoruz, Hristiyanlar falan kılmadığı namazları orada kılacak.

K2: İnsanlar orda (cennet)sevdikleriyle görüşcek olacaklar, görüşmüş yani görüşmekte... yani hocam cennete gidince insan ne yapabilir ki? Cennete gidince mesela ben yani öldükten sonra tekrar dirilirsem yakınlarımı düşünürüm ne oldu diye... sonra ben cennete gitsem ailecek, ailecek yaşamak isterim, ilk doğduğumuzdaki gibi yani, başka insanlarla yaşamak istemem. Sonra her gün aynı geçer, stabil geçer, bir sürü gezilecek yerler olur heralde güzel yerler olur. (...) ama cehennem ateşle dolu bir yer, cehenneme tek kişi... Toplu birkaç kişi giriliyorsa çekirdek ailemle girmek tabii ki de çok kötü olur, onarla birlikte yanarak ölmeyi izlemek güzel olmaz, tek kişi girsem daha güzel olur cehenneme hocam.

K3: Ben cenneti aynı bu şekilde hayal ediyorum, aynı bu şekil olacak ama ekonomi falan olmayacak, isteyen istediğini yapabilecek, kanun olmayacak, bi mutluluk duygusu olacak... (Cennette) Uçan araba, uzay gemisi ama çağın ötesinde bir uzay gemisi, bundan bin iki bin yıl sonra bile oluşamayacak bir uzay gemisi, kendime özgü bir arsam büyük güzel bir arsam olsun isterdim küçük kulübem bile olsa arsa yeterdi bana orda, arsa asfaltlı bile olsa yeterdi bana orda zaten yiyecek içeceğe de gerek yok, orda sıkıldığımda uzaya giderdim içim ferahlardı biraz.(...) Aynı dünya gibi ama harabe, ne sıcaklık ne soğukluk, bir tek pişmanlık ve üzüntü olacak, bir de acı. (...) her insana göre tek, yani cehennemde olan diğer kişileri göremicez ama cennette tam aksine istediğin kişiyle istediğin zaman beraber olabileceksin.

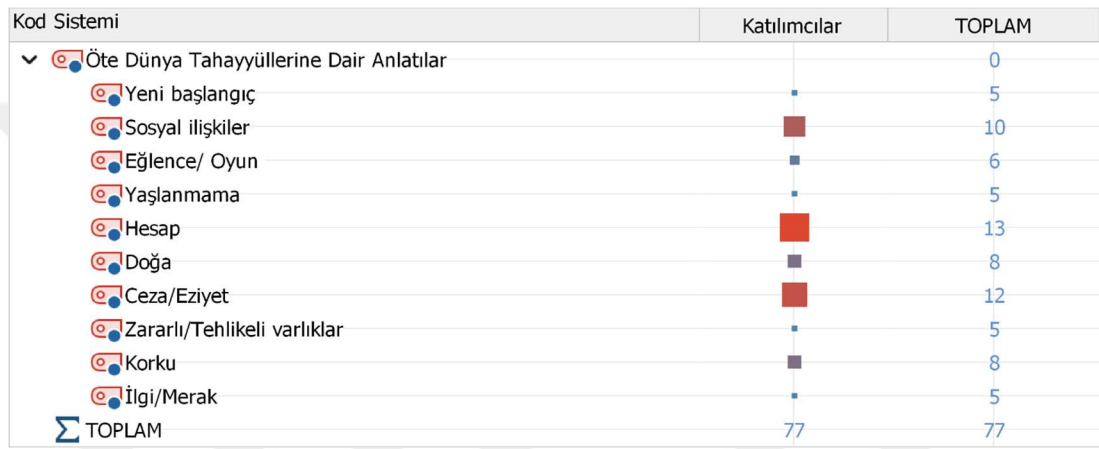
K6: (...) Orda hesap verecekler, amel defterleri açılacak ve Allah böyle dicesin, bunu neden böyle yaptın? Ve eli ayağı bütün vücudu konuşmaya başlayacak, Allah konuş diyecek, mesela eliyle harama uzandı eli böyle böyle yaptı diyecek. Ayağıyla harama gitti ayağı böyle böyle yaptı diyecek

K8: Cennette o beyaz uzun elbiseler giyiliyor, orda ne acıkıyor ne susuyor kulakları daha iyi duyuyor gözleri daha iyi görüyor yani her şey daha iyi gelişmeye başlıyor öyle, cehennemde olanlarda günahlarına göre orda cezalandırılıyorlar

K13: Hocam Yecüc Mecüc var mı? Hocam din öğretmenlerinin birisine soruyorum yok diyor birine soruyorum var diyor. Bence var niye olmasın ki sırat köprüsü birisine göre yok birisine göre var. (...) Bence var, nasıl gitcez hocam oraya uçarak mı gitcez? (...) İp gibi ince kılıç gibi keskin derler.

K14: (gülümser) Yani hocam, cennette olmak istesem her konuda başarılı olmak isterim... Cennette her hayalimiz gerçekleşebilir. Yani zengin olmak istiyorsak o dünyada zengin olabiliriz ya da şey olmak istiyorsak istediğimiz her şey olur (...) Hocam bence çok kötü bir şey yaptıklarımızdan dolayı şey oluyor ya arkamızdan kovalarlar deniyor pirinç yemediğimizde de arkamızdan ağlar diyoruz ya bence hocam etraf karanlık gibi bir şey olacak orda da acı çekeceğiz.

Öte dünya tahayyüllerine dair anlatıların araştırılması amaçlanmıştır. Katılımcılara ilişkin bulgular Şekil 4.7’de yer almaktadır.

Şekil 4.7 Öte Dünya Anlatıları

Kod Matris Tarayıcısı ile oluşturulan Şekil 4.7’de, katılımcılar tarafından öte dünya tahayyüllerine dair anlatılara ilişkin bulgular gösterilmektedir. Görselin sol tarafında katılımcıların ifade ettiği anlatılar, görselin sağ tarafında ise anlatıların frekans değerleri yer almaktadır. Katılımcılar tarafından yeni başlangıç, sosyal ilişkiler, eğlence/oyun, yaşlanmama, hesap, doğa, ceza, zararlı varlıklar, korku ve merak anlatıları ifade edilmiştir. Anlatıların frekans değerleri esas alındığında, katılımcılar tarafından en sık hesap, ceza/eziyet ve sosyal ilişkiler anlatıları ön plana çıkartılmıştır.

K3: İnsanlar ölçem diye korku içinde yaşar ama ölmek bir ayırmak değil öldükten sonra hayatında daha iyi şeyler olabilir hayatın olmayacak ama ruhunla mutlu da olabilirsin yeniden varoluş gibi bir şey.

K5: Yeni bir başlangıç, yeni bir hayatın başlangıcı...

K6: Ölüm yeniden doğuş bence, ölüyoruz ve yeniden diriliyoruz.

K2: İnsanlar orda sevdikleriyle görüşcek olacaklar, görüşmüş yani görüşmekte... yani hocam cennete gidince insan ne yapabilir ki? Cennete gidince mesela ben yani öldükten sonra tekrar dirilirsem yakınlarımı düşünürüm ne oldu diye cenneti gezerim hocam tanırım sonra dünya hayatındaki gibi devam ederim.

K10: Cenneteee.... Ailemi görmek isterim hocam, ölen özlediğim kişileri görmek isterim.

K12: Huzur. Ailem yanımda olsa huzurlu olurum.

K6: İlk önce cennete gitmek isteseydim, peygamberlerimizi (s.a.v) onları görmek isterdim, Allah'ı görmek isterdim, sonra uuu akrabalarımı anne babamı görmek isterdim, (...) ahirette, mesela diyelim ki biri cennete gitti mesela kardeşim, annem veya babam olsun, ben cennete gittim diyelim ki, dedim ki iyi bir kulsam ben Allah a dedim ki Allah'ım ben anemi görmek istiyorum derim o şekilde iletişime geçerim veya annem benle iletişime geçebilir.

K3: Uçan araba, uzay gemisi ama çağın ötesinde bir uzay gemisi, bundan bin iki bin yıl sonra bile oluşamayacak bir uzay gemisi, kendime özgü bir arsam büyük güzel bir arsam olsun isterdim küçük kulübem bile olsa arsa yeterdi bana orda, arsa asfaltlı bile olsa yeterdi bana orda zaten yiyecek içeceğe de gerek yok, orda sıkıldığımda uzaya giderdim içim ferahlardı biraz. (...) bir iki saniyede kilometrelerce ışık yılı uzağa gitmek isterdim. (...) şu an keşfedemediğim yerleri orda keşfetmeyi isterdim meraktan.

K11: Yok gerçek. Ebelemece, aspirin diye bir oyun var ebelemece gibi, kör ebe saklambaç, futbol

K13: Bilmiyorum, eğlenirdim, aqua parka falan giderdim arkadaşlarımla, motor falan sürerdim.

K1: Otuz yaşlarında olması lazım, bütün herkes 30 ya da 33 yaşlarında olacak deniyordu benim bildiğim, gördüğüm bir şeyde yani ayyette.

K13: Allahın eseri olarak, mesela güzel şeyler. İstedğin olacak, hiç yaşlanmayacaksın.

K12: Fazla dinlemedim 22 yaşındaki bedenleri olacak ben öyle biliyorum öyle anlattılar,

K3: Allah katına çıkacaklar sonra orda yargılanacaklar geçmişten geleceğe tüm her şey önüne serilecek ya pişmanlık duyacak affedilecek ya da cehennem.

K4: ...kıyamet kopunca mahşere gitcez, mahşerde tartılcaz ondan sonra cennet cehenneme gidicez.

K6: Orda hesap verecekler, amel defterleri açılacak ve Allah böyle dicesek, bunu neden böyle yaptın? Ve eli ayağı bütün vücudu konuşmaya başlayacak, Allah konuş diyecek, mesela eliyle harama uzandı eli böyle böyle yaptı diyecek. Ayağıyla harama gitti ayağı böyle böyle yaptı diyecek.

K11: Öte dünyaaa, amel defterime yazılıyor hocam orda terazide, terazi miydi hatırlamıyorum orda ölçülecek.

K12: Hocam bir tane terazi var sevaplar iyiliği kıyaslıyorlar hangisi yüksek gelirse ya cehenneme ya cennete gidiyorsunuz.

K4: Normal bence gökyüzünde çok güzel bir yer bence cennet, yeşillik falan böyle nehirler falan olur, böyle yerler, insanlar, Peygamber efendimiz falan...

K5: Bulutların üstünde, üzüm ağaçlarının yanında, başkaaa, çiçek olmasını çok isterdim, çiçek... ondan sonra, özlediğim insanları isterdim.

K6: Her yer böyle ışıltılı çiçekli böyle her yer güzel kokulu böyle her yer sessiz sakın çok güzel böyle.

K8: Böyle güzel yeşillik alan dağ taş tepe böyle güneşli alan.

K9: Hocam yani ya bembeyaz olur ya da yemyeşil olur orman gibi.

K11: Ağaçlar yeşillik insanlar başkaaa hurma ağaçları,

K13: Ağaçları falan doğayı, insanları falan görürüz.

K4: Düşündüğümü mü söyleyeyim? Büyük bir kazan olsa böyle içinde de insanlar yanar etrafı kapı oluyor, kapı da sırat köprüsünden geçiyorlar ya sırat köprüsünün aşağısına düşüyorlar galiba cehennem olacak. (...) ...kimse birbirini tanımayacak, sonra cehennemde öyle yancaz. Alkol içenler falan haram olduğu için orda kaynar su içirecekler onlara böyle yancaz falan öyle.

K6: Cehenneme gelince böyle işkenceler olan bir yer kötüler için tabi ki iyiler için değil. Allah orda hangi kötülüğü isterse hangi cezayı isterse yapar. Bizim düşünemediğimizi Allah orda düşünür yapar. (...) Mesela, mesela şu an burda namazı

kılmıyorsak doğru düzgün, ibadetimizi tam yapmıyorsak orda bir ateşin üstünde cayır cayır yanan bir ateşi üstünde bize namaz kıldıracaklar neden kılmadın diye (...) Başka mesela dilimizle kötü söz söylediğimiz ya da yalan söylediğimizde dilimizde mesela çok kötü şeyler yapabilirler, işkence yapabilirler, bizi mesela çok sıcak bir odaya götürüp eritebilirler.

K11: *Cehennem ateş insanın derilerinin yüzülüp tekrar oluşması, zehirli hayvanların olması, derileri yüzülüyor sonra tekrar yenileniyor.*

K12: *Cehennemde yanacaklar sonsuz yanış. Kazanda, ben öyle diye biliyorum. Hiçbiri doğru değil gibi geldi ama (güler)*

K13: *İnsanlar orda kavrulacaklar günahlarından, heralde alev alev yanıyor olacaklar yanan bir yer. Bu dünyada yaptıkları günahlardan dolayı cezasını çecekler.*

K14: *İnternette bir şey okumuştum yani Youtube dan dinlemiştim biz konuşmuyoruz organlarımız konuşuyor bizim yerimize, örneğin ağız diyor ki bu çok küfretti diyor göz diyor ki cinayet işledi diyor, örneğin o kişi seri katil diyelim, göz diyor ki o cinayet işledi gördüm diyor, ağız diyor ki o o kötü söz söyledi, kulak diyor ki kulakların ne dediğini tam bilmiyorum.*

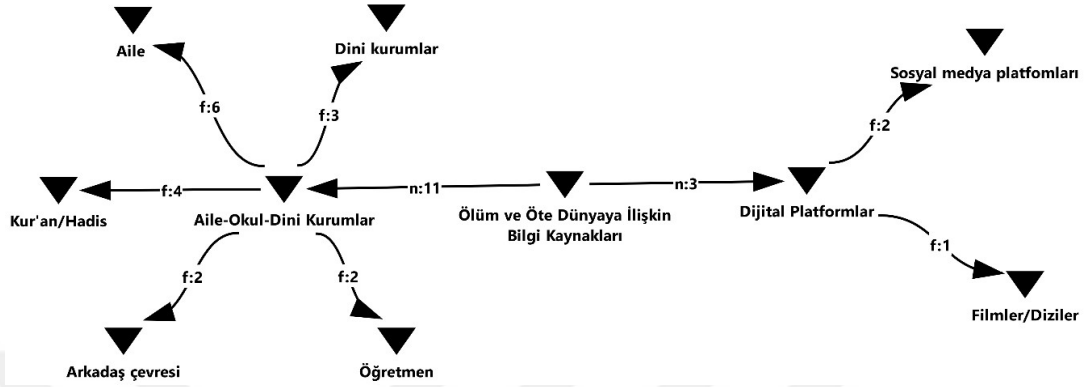
K9: *Zebanilerin şeytanların olduğu insanların diri diri yandığı bir yer. (...) (zebaniler) böyle boynuzlu moynuzlu*

K12: *Yanıyorsun çok sıcak bir yer, şeytan, mızraklı insanlar, kırmızı yaratık şeytan işte...*

K14: *Tam olarak bilmiyorum. Galiba en büyük insanın korkusu olabilir galiba, örneğin ben arılardan korkuyorsam arılar saldırır. Ama cennette ne olacağını hiç bilemeyiz ki. Belki Kuranı Kerimi uydurmuşlardır ama bence uydurmamışlardır diye düşünüyorum. Bence eskilerde Hz. Muhammed indiriliyor ya İncil indiriliyor Yahudiler de galiba değiştiriyordu, bence ondan dolayı Kuranı Kerim değiştirilmiyor çünkü Hz. Muhammed yaşıyordu, bence cennet ve cehennem doğru bir şeydir.*

4.4 Ölüm ve Öte Dünyaya Yönelik Bilgi Kaynaklarına İlişkin Bulgular

Çalışmanın üçüncü teması olan ölüm ve öte dünyaya yönelik bilgi kaynaklarının araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, çalışmanın alt temaları olan dijital platformlar aracılığıyla bilgi kaynağının sağlanması ve aile/okul/dini kurumlar aracılığıyla bilgi kaynağının sağlanmasına ilişkin bulgular Şekil 4.8’de yer almaktadır.

Şekil 4.8 Ölüm ve Öte Dünyaya İlişkin Bilgi Kaynakları

Hiyerarşik Kod- Alt Kod Modeli ile oluşturulan Şekil 4.8’de, katılımcılar tarafından bilgi kaynaklarına ilişkin bulgular gösterilmektedir. Aile-Okul-Dini Kurumlara ilişkin bulgular görselin sol tarafından yer alırken, dijital platformlara ilişkin bulgular görselin sağ tarafından yer almaktadır. Bu kapsamda, katılımcıların on biri (f:11) ölüm ve öte dünyaya ilişkin bilgiyi aile, okul ve dini kurumlardan elde ettiğini, katılımcıların üçü (f:3) bilgiyi dijital platformlardan elde ettiğini ifade etmiştir.

Katılımcıların bilgi kaynaklarına ilişkin görüşleri şu şekildedir:

K1: Benim bildiğim mahşer meydanı ölümlerin olduğu mezarlardan dirilecekler, onlar böyle derileri yeniden oluşacak kefen onlara kıyafet gibi olacak benim bildiğim, böyle tam gerçek olup olmadığını bilmediğim bir animasyon gördüm whatsappta, annemlerin whatsapp grubunda, bi tane böyle yerler çatlıyor, ölümler diriliyor, mizan terazisi kuruluyor, sırat köprüsü görünüyor böyle benim bildiğim. Ananemin telefonunda bi grup vardı annemin de olduğu, orda bi teyze atmıştı, o da interneti kullanıp görmüştür.

K10: Mesela hocam o topraktaki insanların çürümesini görmek, açıkçası biraz korkutucu. Bir de günümüzdeki filmlerden dolayı belki yanlış biliyoruz çürümeyi falan

yanlış gösteriyorlar belki daha iyi bir şeydir. Karıncaların bizi yemesi belki de yanlıştır, filmlerde öyle görüyorum.

K14: Bir tane haberde duydum çocuk ölüm komasına mı ne girmiş çocuk cennete girmiş sonra doktor döndürmüş, çocuk şekerden bir dünya görmüş, yani öyle anlatılıyor.

K4: Bilgilerden, Kuran sayesinde oldu. Eski zamanlardan bugüne kadar olduğu için orda doğru bilgiler olduğu için Kuran dan anne babalarımızdan, hocalardan.

K6: Hem kendi fikirlerim hem etraftan büyüklerimden duyduğum fikirler. Mesela bu anne tarafı bunlara daha yakınlar onlar mesela ananem dinden iyi anlıyor mesela o biraz daha kıssaları falan anlatıyor, öyle şeyler anlatıyor. Din dersinde X. Hoca anlattı, Y. Hoca anlattı, zaten bu konuya benim çocukluktan beri şeyim var yani Kurana falan da gidiyordum orda da öğretiyorlar bize, küçüklükten falan hala aklımda.

K8: Hem kendi düşüncelerim hem arkadaşlarımdan ailemden duyduklarım... En çok şey hatırlıyorum, Allaha inanmayanlar direk cehenneme gidecek. Kuran kursuna gidiyordum birkaç yıl orda duymuştum.

K10: Etraftan duyuyorum arkadaşlarımdan ailemden ölümün gerçek olduğunu söylüyorlar. Bende az çok Kuran okuyorum, eskiden daha çok okuyordum bayadır çok okumuyorum.

K11: Gideceğim bir yer ikisinden birine gideceğim bende, başka bir şey gelmiyor. Kuran kursunda hocadan duyduklarını söylüyorum. Yazları... boş zamanım olduğu zaman, bir yere gitmediğimiz zaman

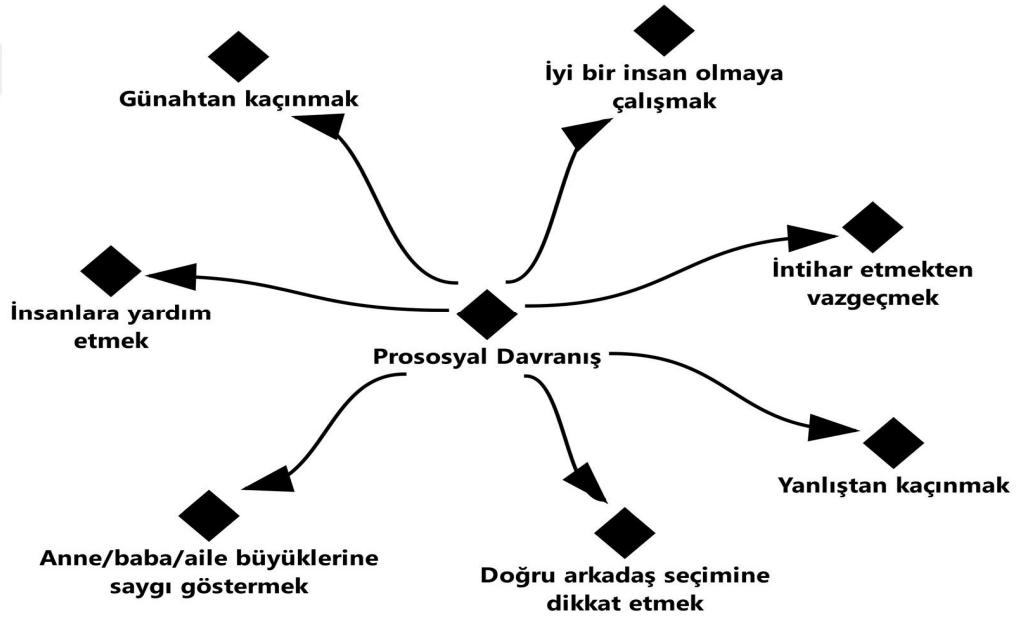
K12: Ne bileyim hocam ya, din dersinde duyduğumuz kadar anlatıyoruz. Fazla dinlemedim.

4.5 Ölüm ve Öte Dünya Tahayyüllerinin Yaşantıya Olan Etkisi

Çalışmanın dördüncü teması ölüm ve öte dünya tahayyüllerinin katılımcıların yaşantılarına olan etkisinin analiz edilmesidir. Bu kapsamda, bu başlık altında iki alt temaya ilişkin bulgular yer almaktadır.

4.5.1 Prososyal Davranışlara İlişkin Bulgular

Ölüm ve öte dünyaya ilişkin tahayyüllerin katılımcıların davranışlarına olası etkilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda katılımcılara ilişkin bulgular Şekil 4.9’da yer almaktadır.

Şekil 4.9 Öte Dünya Tahayyüllerinin Davranışa Etkisi

Kod-Teori Modeli ile oluşturulan Şekil 4.9’da katılımcılar tarafından ifade edilen prososyal davranışlara ilişkin bulgular gösterilmektedir. Görselde, katılımcılar tarafından ifade edilen prososyal davranışlar listesi belirtilmektedir. Bu kapsamda, katılımcılara göre ölüm ve öte dünya bireyleri iyi insan olmaya, intihar etmekten vazgeçmeye, yanlıştan kaçınmaya, doğru arkadaş seçimine dikkat etmeye, aile bireylerine saygı göstermeye, insanlara yardım etmeye ve günahtan kaçınmaya teşvik etmektedir.

Katılımcıların prososyal davranışa ilişkin görüşleri şu şekildedir:

K1: Daha iyi davranmaya çalışıyorum etrafımdakilere. Yani normalde kedi gördüğümde, beni bir kere ısırması ve tırmalaması kedi, kedileri kovardım ama bazı kedilerin daha düzgün olduğunu fark ettim çok bir şey demiyorum sadece onlardan uzaklaşıyorum.

K2: İntihar konusunda ediyor hocam, intihar etmek günah olmasaydı ben büyük ihtimalle şu an burda olmazdım hocam.

K3: Olumlu, bir şey yaparken bunun yanlış olduğunu ayırt edebiliyorum. Mesela ben çocukluk aklı ergenlik hevesi falan onların (mahalledeki sigara kullanan arkadaşlarını kasteder) yanında takılabildim. Günahta işlerdim büyük ihtimal ama onlar yerine daha iyi insanlarla takılmayı seçtim o yüzden bence günahlardan arındım ki artık namaza da gidiyorum bence arkadaşım sayesinde.

K4: Etkiler. Örnek vereyim, örneğin alkol içmek haram Kuran da ondan haram olduğunu bildiğim bir şey içmem arkadaşlarımda bilir bunun açıdan içmem yani, dışarı falan çıktığımda olur yani etkiler.

K5: Bizim yaşlı bi teyze merdivenlerden düşmüştü geçen hafta, onu oradan kaldırmıştım, evine götürmüştüm... Cennet ve cehennem olmasa da ben insanlara kötü davranmam yani, illa sonunda bir şey olması gerekmiyor iyi veya kötü olmak için. Mesela bir kadın yere düştüğünde bir insan ona yardım etmiyorsa ya delidir ya başka bir şeydir. Niye yardım etmesin ki? Ama insanın mesela öbür dünya aklına geldikçe daha da fazla iyilik yapması veya başka bir şeyler gelebilir. Mesela öbür dünyayı hatırlıyorsun daha fazla iyilik yapıyorsun. (...) Bir hareketi yapmadan önce iki kere düşünmemi sağlıyor. Kötü niyetli bir hareket yapınca bu dünyanın bir sonu var diyorum yani.

K6: ...Aileme saygılı oluyoruz Allah'ında dediği gibi annemize babamıza of bile dememeliyiz. Büyüklerimize yardım etmeliyiz mesela amcalara mesela geliyor komşu giriyor koluma diyor yardım et bana ben de yardım ediyorum. Sevap kazanıyoruz mesela bunlarla ilgili.

K7: Daha sonra böyle bir çocuk sevindirdiğinde bir yaşlıya yardım ettiğinde yani öyle şeylerde ruhum tazeleniyor

K8: Yine okulda kavga etmişim küfür falan etmemişim durmuştum. Küfürde büyük günah zaten... Aklıma gelince mesela hiç yalan söylemiyorum, aklıma gelince mesela yalan söyleyeceksem de söylemiyorum.

K10: Arkadaşlarımla bazen zorbalarken görüyorum bir çocuğu üzülüyorum içten içe onlara da genellikle diyorum dinlerlerse yani birisinin zorbalandığını görmek üzücü ben de orda olabilirdim diye düşünüyorum. (...) etkiler, bu dünyada kötü şeyler yaparsak öbür dünyada da cehenneme gideriz.

K12: Sınıfta benle bi tık dalga geçiliyordu geçen seneler falan, bende dibime yanımda oturuyordu bir tane vuracaktım, dedim boş ver vurma...

4.5.2 İbadete Yönelmeye İlişkin Bulgular

Ölüm ve öte dünya tahayyülleri katılımcılarda prososyal davranışlara yol açarken, aynı zamanda bireyleri ibadet etmeye de yönleltmektedir. Katılımcıların yöneldiği ibadetlere ilişkin bulgular Şekil 4.10'da yer almaktadır.

Kod Sistemi	Katılımcılar	TOPLAM
▼ Ölüm ve Öte Dünya Tahayyüllerinin Yaşantıya Olan Etkisi		0
▼ İbadete Yönelme		0
Namaz kılmak	9	9
Kur'an okumak	3	3
Oruç tutmak	1	1
Sadaka vermek	1	1
Σ TOPLAM	14	14

Şekil 4.10 Öte Dünya Tahayyüllerinin İbadete Etkisi

Kod Matris Tarayıcısı ile oluşturulan Şekil 4.10'da katılımcılar tarafından ibadete yönelmeye ilişkin bulgular gösterilmektedir. Görselin sol tarafında hangi ibadetlere yöneltildiği, sağ tarafında ise frekans sayıları gösterilmektedir. Bu kapsamda, katılımcılara göre ölüm ve öte dünya tahayyülleri bireyleri namaz kılmaya (f:9), Kur'an okumaya (f:3), oruç tutmaya (f:1) ve sadaka vermeye (f:1) teşvik etmektedir.

Katılımcıların ibadete yönelmeye ilişkin görüşleri şu şekildedir:

K1: “İbadetleri yapma isteği getiriyor bana ibadetleri yaparsak cenneti daha iyi bir yer kazanırız yani ibadetlerimizi yapmazsak Müslüman diye geçinip hiçbir ibadetimizi yapmazsak bu bizi Müslüman yapmaz yani”.

K4: İman, namaz daha çok kılarırsın Kuran okur, etkiliyor tabi yapacağı şeylere göre. Gündüzleri zaten çok düşünmediğim için böyle geceleri bazen yatarken bazen çok şey olursa o zamanda kalkıp 2 rekât şükür namazı kılınıyor ve biraz rahatlıyorsun.

K5: Aklıma zaten her zaman gelmiyor bu düşünce geldikçe hatırlıyorum tövbe ediyorum. (...) Dün gece namaz kıldım, dün akşam, sahur vaktinde namaz kıldım sabah namazını.

K6: Mesela şu anki ramazan gibi orucumuzu tutmak veya hastaysak tutamazsak fitresini vermek. Namaz kılmak, namaz dinin direğidir, namaz kılmazsak olmaz. İbadetimi yapıyorum Kuran okuyorum.

K7: Örnek olarak namaz kılmak mesela beni şey yapıyor, iyi geliyor bu dünyadan uzaklaşıyor mesela insan diğer dünyaya şey yapıyor aklıma biraz ölüm geliyor işte o zaman.

K12: Sadaka kutusuna para atmıştım.

5 TARTIŞMA VE SONUÇ

5.1 Tartışma

Bu çalışma, ortaokul 8. Sınıf düzeyindeki erkek öğrencilerin ölüm ve öte dünya tahayyüllerini, psikolojik bir perspektiften ele alarak bireysel, kültürel ve gelişimsel faktörlerin bu tahayyülleri nasıl biçimlendirdiğini incelemiştir. Elde edilen bulgular, katılımcıların ölümüne ve ölüm sonrası yaşama dair görüşlerinin yalnızca bilişsel gelişimleriyle sınırlı kalmadığını; dini anlatılar, kültürel temsiller ve erken dönem yaşantılar gibi çeşitli etkenlerden beslendiğini göstermektedir.

1. Ölümün Kavranışı

Katılımcıların ölüm kavrayışı; biyolojik sonlanma, geri döndürülemezlik ve nedensellik gibi temel alt boyutları kapsamaktadır. Bu bulgu, Speece ve Brent (1984) ile Slaughter (2005) tarafından tanımlanan ölüm kavrayışının gelişimsel bileşenleriyle uyumludur. Ayrıca çocukların ölümün doğasına ilişkin alt boyutları hem kavramsal hem de duygusal düzeyde yorumlayabildikleri gözlemlenmiştir. Bu durum, Piaget'nin (1926/1998) soyut işlemler dönemine giren çocukların soyut kavramları daha bütünlüklü değerlendirebilme yetileriyle açıklanabilir.

2. Beden zihin ayrımı, ruhun Sürekliliği

Katılımcıların tamamı tarafından (f=14), ölümün bedensel bir son olduğu; ancak ruhun yaşamaya devam ettiği yönünde düalist yanıtlar verilmiştir. Bu bağlamda bulgular, insanların fiziki olan ve olmayan şeyleri algılamak için ikili bir algılama sistemine sahip olduğu, beden-zihin(ruh) düalizmi yaklaşımıyla örtüşmektedir (Bloom,2004).

Harris ve Gimenez (2005) ile Hoogeveen vd. (2023) tarafından yapılan çalışmalarda da dini anlatıların hem ruhsal hem de bedensel süreklilik inancını artırdığı belirtilmiştir. Mevcut çalışmadaki katılımcıların bedensel sürekliliğe dair güçlü vurguları, İslam dininde öte dünyada bedenli bir varoluşa dair inançların etkisiyle açıklanabilir.

3. Duygu ve Düşüncelerin Bölünmesi

Katılımcılar duygu ve düşüncelerin sürekliliği yönünde yanıtlar vermiştir. Bu bağlamda bulgular literatürle (Bering ve Bjorklund, 2004; Harris ve Gimenez, 2005; Astuti ve Harris, 2008) örtüşmektedir.

Cennet ve cehennem, katılımcıların zihninde sadece mekânsal değil, aynı zamanda duygu ve düşünce olarak da ayrıştırılmıştır. Cennet “yalnızca iyi” duygu ve düşüncelerle; cehennem ise “yalnızca kötü” duygu ve düşüncelerle ilişkilendirilmiştir. Bu bölme eğilimi, soyut işlemler dönemindeki çocukların kavramsal düzenleme biçimleriyle uyumludur. Bulgular öte dünyada, yaşayanların deneyimlediği tüm duyguların deneyimlenemeyeceği konusunda Georgiadou ve Pnevmatikos (2021) tarafından ergenlerle yapılan çalışma bulgularıyla örtüşmektedir.

4. Sosyal Süreklilik İnancı

Katılımcıların büyük bir bölümü (f=10) öte dünyada sevdikleriyle yeniden buluşacaklarına, aile ve arkadaşlık ilişkilerinin devam edeceğine inanmaktadır. Bu durum öte dünya tahayyüllerinde sosyal bağların ve duygusal yakınlığın belirleyici rol oynadığını göstermektedir. Bulgular, Barsalou (2003) ve Hodge (2008, 2011) tarafından ifade edilen, ölenlerin bedenli olarak tahayyül edilmesi ve sosyal bağların ölümle sonlanmadığı yönündeki görüşlerle paralellik göstermektedir. Ölenler bedenli varlıklar olarak tahayyül edilmektedir. Dolayısıyla, ergenlerin öte dünya tahayyülleri, sosyal ve ilişkisel bir varoluşun devamı olarak biçimlenmektedir.

5.Öte Dünya Mekânlarının Tasviri

Katılımcılar öte dünyayı çoğunlukla fiziksel mekânlar olarak tasvir etmişlerdir. Cennet anlatıları doğa benzetmeleri (f=8), huzur, aileyle birlikte olmak (f=10) gibi olumlu temalarla şekillenmiş; cehennem ise ceza yeri ve bedensel acılar (f= 12), cezalandırıcı varlıklar (f=5) ve mekânsal izolasyon (f=4) gibi daha yoğun ve detaylı imgelerle ifade edilmiştir.

6. Erken Dönem Yaşantılarının Tahayyüllere Etkisi

Çalışmanın önemli bulgularından biri de erken dönem yaşantıların öte dünya tahayyüllerine etkisidir. Chen vd. (2025) tarafından yürütülen çok uluslu çalışmayla örtüşen bu bulgular, bireysel deneyimlerin metafizik temsillere doğrudan etki ettiğini göstermektedir.

- **Sünnet yaşı ve bedensel ceza imgeleri:**

5–6 yaşlarında sünnet olan tüm katılımcılar (f=7) cehennemi bedensel cezalarla ilişkilendirmiş ve bunları ayrıntılı biçimde anlatmıştır. Bu durum, ödipal döneme denk gelen bedensel kayıp- eksiklik deneyiminin, bedene yönelik ceza imgeleriyle geri döndüğü izlenimi vermekte; psikanalitik kuramla örtüşmektedir (Freud, 1920/2011).

- **Küvözde kalma ve ilişki arayışı:**

Doğum sonrası küvözde kalmış olan katılımcıların tümü (f=4), cenneti kavuşma, evlilik, aile gibi yakınlık ve sosyal temasa olan güçlü vurgularla betimlemiştir. Bu vurgunun, erken dönemde yaşanan ayrılığın (Bowlby, 1980) telafisine yönelik bir çaba taşıyor olabileceği düşünülmektedir.

- **Sağlık sorunları ve bedensel iyi oluş tahayyülleri:**

Bebeklik döneminde sağlık sorunu yaşamış katılımcıların hepsi (f=9), öte dünyayı mükemmel bedenlerle yaşanacak bir iyileşme alanı olarak tahayyül etmişlerdir. Bu ifadeler, fiziksel kırılğanlığın öte dünyada telafi edildiği güçlü savunma kurgularını ortaya koymakta ve psikanalitik kuramla örtüşmektedir.

7. Doğaüstü Ceza ve Prososyal Davranış

Katılımcılar, Tanrı'nın cezalandırıcı ve izleyen bir varlık olduğuna inanmakta ve bu inanç doğrultusunda ahlaki davranışlarını düzenlemektedir. Yardımlaşma (f=4), şiddetten kaçınma (f=4) gibi prososyal davranışlar ve ibadete yönelme (f=9) eğilimi gözlemlenmiştir. Bu bulgular, doğaüstü ceza hipotezi kapsamında Johnson ve Krüger (2004), Piazza vd. (2011) ve Shariff ve Norenzayan (2007) tarafından yürütülen çalışmalarla örtüşmektedir.

8.Bilgi Kaynakları ve Eleştirel Tutum

Katılımcılar, ölüm ve öte dünya bilgilerini büyük ölçüde aile, okul ve dini çevrelerden (f=11) edindiklerini belirtmiş; dijital medyada karşılaştıkları anlatılara ise şüpheyile yaklaşmışlardır. Bu durum, çocukların dini bilgileri daha güvenilir ve duygusal aktarım içeren kaynaklardan öğrenme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bulgular, dini bilgilerin duygusal güven ve aile içi aktarım yoluyla daha etkili biçimde içselleştirildiğini(Bader ve Desmond, 2006) göstermektedir.

9. Bilimsel ve Dini Açıklamaların Zihinsel Uyumu

Katılımcılar hem dini hem bilimsel açıklamaları aynı anda kullanabilmektedir. Bu zihinsel yapı, Evans ve Harris (2012), Subbotsky (2001) gibi araştırmacıların belirttiği üzere bireyin çelişkili bilgi türlerini aynı zihinsel düzlemde bir arada tutabileceğini göstermektedir. Ölümün hem biyolojik bir son hem de ruhsal bir devamlılık olarak kavranması, bu bilişsel çoğulluğun bir örneğidir.

10. Grup Aidiyeti ve Ötekileştirme

Bazı katılımcılar (f=4), farklı dine mensup kişilere yönelik dışlayıcı tutumlar sergilemiştir. Bu durum, ölüm farkındalığının grup bağlılığını artırarak “öteki”ne karşı ayrımcı tutumları güçlendirebileceğini öne süren Terör Yönetimi Teorisi (Pyszczynski vd., 2015; Atkinson ve Bourrat, 2011) ile uyumludur. Aynı dine mensup olmak, çocuklar için hem güven hem de aidiyet duygusu sağlarken, farklılıklar üzerinden sınırlar çizilmesine de neden olabilmektedir.

5.2 Sonuç

Bu çalışmada, 8. sınıf erkek öğrencilerin ölüm ve öte dünya anlayışları tematik analizle incelenmiştir. Bulgular, bu inançların hem bilişsel gelişime uygun olduğunu hem de dini ve kültürel anlatılardan etkilendiğini göstermektedir.

Katılımcıların tamamı, ölümden sonra yaşamın sürdüğüne inanmakta, bu da beden-zihin düalizmiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu eğilim, insan zihninin doğaüstü düşünme biçimlerine olan bilişsel yatkınlığıyla açıklanabilir.

Araştırmanın en dikkat çekici yönlerinden biri, öte dünya tahayyüllerinin duygusal ve ilişkisel içerikler barındıran zihinsel temsiller olarak kurgulanmış olmasıdır. Katılımcılar, ölüm sonrası yaşamı, sevdikleriyle yeniden buluşabilecekleri, ilişkisel sürekliliğin korunabileceği bir “sosyal mekân” olarak tanımlamışlardır. Bu durum, psikolojik ihtiyaçların – özellikle bağ kurma ve korunma arzularının – bu tahayyüllerin biçimlenmesinde etkili olduğunu açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla öte dünya inancı, varoluşsal kaygılarla başa çıkmanın yanında, ilişkisel sürekliliği yeniden üretmenin de bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın başka bir bulgusu, erken yaşam deneyimlerinin (sünnet, küvözde kalma, sağlık sorunları gibi) öte dünya tahayyülleri üzerinde belirleyici izler bırakabildiği yönündedir. Bu bağlamda, biyolojik yaşantıların, soyut inanç yapıları üzerindeki etkisi önemli bir gözlem olarak değerlendirilebilir. Özellikle bedenle ilgili erken travmatik yaşantıların, ceza temelli öte dünya imgeleriyle birleştiği görülmektedir. Bu durum, çocukların metafizik imgelerini oluştururken hem dışsal anlatılara hem de içsel beden deneyimlerine başvurdıklarını açığa çıkarmıştır.

Araştırmada öne çıkan bir başka boyut ise, öte dünya tahayyüllerinin davranışsal düzeyde de karşılık bulmasıdır. Katılımcıların önemli bir kısmı, ölüm sonrası cezalandırılma ihtimalini gerekçe göstererek bazı davranışlarından kaçındıklarını veya ahlaki kurallara uymaya özen gösterdiklerini ifade etmiştir. Bu bulgu, doğaüstü ceza hipotezini destekler niteliktedir. Bu anlamda Tanrı'nın cezalandırıcı, her şeyi gören bir figür olarak kavramsallaştırılması, bireysel düzeyde prososyal davranışı ve sosyal normlara uyumu desteklemektedir. Dikkat çekici olan, bu eğilimin yalnızca dindar öğrencilerde değil, Tanrı inancını daha belirsiz biçimde tanımlayan öğrencilerde de gözlemlenmesidir. Bu durum, kültürel aktarımın bilişsel yapı üzerindeki etkisini ve inançların sezgisel biçimde içselleştirilmiş yapılar olduğunu düşündürmektedir.

Katılımcıların bilgi kaynakları arasında aile, okul, dini anlatılar ve medya öne çıkmakta; ancak bu kaynaklarla kurulan ilişkinin eleştirelilik düzeyi kişiden kişiye değişmektedir. Bazı katılımcılar bu kaynakları sorgulamadan benimserken, bazıları ölüm ve öte dünyaya dair bilgileri rasyonel süzgeçten geçirme eğilimi göstermektedir. Bu farklılıklar, bireysel düşünme stillerinin ve bilişsel olgunlaşma düzeylerinin tahayyüller üzerinde nasıl farklı etkiler yaratabildiğini ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, çocukların öte dünya tahayyüllerinin bireysel psikolojileri, gelişimsel dönem özellikleri, kültürel aktarım ve dini anlatıların karmaşık etkileşimiyle biçimlenen çok katmanlı yapılar olduğunu ortaya koymuştur. Bu tahayyüller bireyin yaşam deneyimlerini anlamlandırma, toplumsal normlara uyum sağlama ve varoluşsal kaygılarla baş etme yolları olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, ölüm ve öte dünya konularını gelişimsel bir çerçevede ve kültürel-psikolojik bir bakış açısıyla ele alması bakımından literatüre anlamlı bir katkı sunmaktadır. Elde edilen bulgular, dini eğitim süreçlerinde çocukların bilişsel ve duygusal gelişim düzeylerine uygun anlatıların kullanılmasının önemini gözler önüne sermiştir. Ayrıca çalışma, eğitim politikalarının ve dini temsillerin çocukların düşünsel dünyası üzerindeki etkisini irdeleyen yeni araştırma sorularını da gündeme getirmektedir.

5.3 Sınırlılıklar

Bu çalışmanın bulguları, ortaokul 8. sınıf düzeyindeki erkek öğrencilerin ölüm ve öte dünya tahayyüllerine ilişkin derinlemesine içgörüler sunsa da bazı sınırlılıkları içermektedir. Öncelikle, araştırma yalnızca erkek öğrencilerden oluşan küçük ve homojen bir örnekleme ($n=14$) gerçekleştirilmiştir. Bu durum, elde edilen verilerin genellenebilirliğini kısıtlamakta ve farklı yaş, cinsiyet ya da sosyo-kültürel geçmişe sahip bireylerin inanç yapılarındaki olası farklılıkların ortaya konulmasına imkân vermemektedir. Katılımcıların benzer dini ve kültürel arka planlara sahip olması da öte dünya tahayyüllerinde kültürel çeşitliliğin sınırlı şekilde yansıtılmasına neden olmuştur. Araştırma yalnızca yarı yapılandırılmış görüşme formuyla veri topladığı için çocukların düşünce ve duygularını ifade etme biçimleri, sözel anlatı ile sınırlı kalmıştır; çizim ya da hikâye tamamlama gibi projektif tekniklerin kullanılmaması, içsel imgelerin tam olarak açığa çıkmasını engellemiş olabilir. Ayrıca, ölüm ve öte dünya gibi hassas konuların dini ve kültürel normlarla yoğun biçimde çevrelendiği bir toplumsal bağlamda yürütülen bu çalışmada, katılımcıların sosyal olarak kabul görececek cevaplar verme eğiliminde olabilecekleri düşünülmektedir. Bu durum sosyal istenilirlik yanlılığına neden olabilir. Görüşmelerin tek bir zaman diliminde yapılmış olması da çalışmanın zamansal bir sınırlılığıdır; çünkü bireylerin ölüm ve öte dünya tahayyülleri gelişimsel süreç içinde değişkenlik gösterebilir. Bu nedenle, elde edilen bulgular belirli bir yaş ve gelişim evresine dair sınırlı bir kesiti yansıtmaktadır.

5.4 Öneriler

Bu çalışma 14 yaş grubu erkek katılımcılarla yapılmıştır. Ancak cinsiyet, bireylerin dini temsillere yüklediği anlamları, ölümle ilgili duygu düzenleme stratejilerini ve bilişsel değerlendirme biçimlerini etkileyebilecek önemli bir değişkendir. Dolayısıyla, kız çocuklarının da dahil edildiği karşılaştırmalı çalışmalar, cinsiyete özgü inanç örüntülerini ortaya koymak açısından faydalı olacaktır. Daha kapsamlı ve karşılaştırmalı değerlendirmeler yapabilmek adına farklı yaş gruplarını / gelişimsel dönemleri kapsayacak çalışmalar yapmak faydalı olacaktır.

Araştırma tasarımı kesitsel olup, nedensel ilişkilerin ve zamana bağlı dönüşümlerin izlenmesine imkân vermemektedir. Bu nedenle boylamsal çalışmaların planlanması, öte dünya tahayyüllerinin gelişimsel süreçte nasıl evrildiğini daha sağlıklı biçimde gösterebilir

Bu çalışma bedensel engeli olmayan ve birinci derece yakınlarından kayıp yaşamamış katılımcılardan oluşmaktadır. Bu nedenle, engelli bireyler ve yakın ölüm deneyimi yaşamış çocuklar ile yapılacak çalışmalar, ölüm ve sonrası kavrayışının çeşitliliğini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir.

Öte yandan araştırmaya katılan bireylerin büyük çoğunluğu benzer sosyoekonomik ve kültürel ortamlardan gelmektedir. Oysaki sosyoekonomik düzey, dini bilgiye erişim biçimleri, medya kullanımı ve kültürel aktarım süreçlerini etkileyen önemli bir faktördür. Bu bağlamda, farklı sosyoekonomik düzeylere, eğitim sistemlerine ya da etnik/kültürel kimliklere sahip katılımcılarla yapılacak araştırmalar, ölüm ve öte dünya tahayyüllerinin kültürel çeşitlilik içindeki anlam dünyasını daha kapsamlı biçimde aydınlatılabilir. Ayrıca gelecekteki çalışmalarda yalnızca sözel anlatımlar değil, çizim, hikâye tamamlama, metafor analizi ve dramatizasyon gibi farklı ifade teknikleri kullanılarak çocukların içsel dünyalarına dair daha zengin ve çok boyutlu verilere ulaşmak mümkün olabilir. Bu yöntemsel çeşitlilik, soyut ve karmaşık konular olan ölüm ve öte dünya kavrayışlarının daha derinlikli biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

6 KAYNAKLAR

- Alvarado, K. A., Templer, D. I., Bresler, C., ve Thomas-Dobson, S. (1995). The relationship of religious variables to death depression and death anxiety. *Journal of Clinical Psychology*, 51(2), 202–204. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(199503\)51:2<202::AID-JCLP2270510209>3.0.CO;2-M](https://doi.org/10.1002/1097-4679(199503)51:2<202::AID-JCLP2270510209>3.0.CO;2-M)
- Alexander R. D. (1987). *The Biology of Moral Systems*. Aldine, N.Y.: Hawthorne.
- Arrowood, R. B., ve Cox, C. R. (2020). Terror management theory: A practical review of research and application. *Brill Research Perspectives in Religion and Psychology*, 2(1), 1–83. <https://doi.org/10.1163/25897128-12340003>
- Astuti, R., ve Harris, P. L. (2008). Understanding mortality and the life of the ancestors in rural Madagascar. *Cognitive Science: A Multidisciplinary Journal*, 32, 713–740.
- Astuti, R. (2011). Death, ancestors, and the living dead: Learning without teaching in Madagascar. In D. F. Lancy, J. Bock, ve S. Gaskins (Eds.), *The anthropology of learning in childhood* (pp. 69–86). Lanham, MD: AltaMira Press.
- Atkinson, Q.D., ve Bourrat, P. (2011). Beliefs about God, the afterlife and morality support the role of supernatural policing in human cooperation. *Evolution and Human Behavior*, 32(1), 41–49. doi:10.1016/j.evolhumbehav.2010.07.008.
- Bader, C. D. ve Desmond, S. A. Do as I say and as I do: the effects of consistent parental beliefs and behaviors upon religious transmission. *Sociol. Relig.* 67 (3), 313–329 (2006).
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Barrett, H. C., ve Behne, T. (2005). Children's understanding of death as the cessation of agency: A test using sleep versus death. *Cognition*, 96(2), 93–108.
- Barsalou, L. W. (2003). Situated simulation in the human conceptual system. *Language and Cognitive Processes*, 18(5-6), 513–562. <https://doi.org/10.1080/01690960344000026>
- Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness: An essay on autism and theory of mind*. MIT Press.

Batson, C. D., ve Stocks, E. L. (2004). Religion and the compassionate personality. In L. G. Underwood (Ed.), *The science of compassionate love: Theory, research, and applications* (pp. 145–166). Oxford University Press.

Bautista, J. S., Escobar, V. H., ve Miranda, R. C. (2018). Psychological study on the origin of life, death and life after death: Differences between beliefs according to age and schooling. *Universal Journal of Educational Research*, 6(6), 1175-1186. doi:10.13189/ujer.2018.060607

Bering, J. M. (2002). Intuitive Conceptions of Dead Agents' Minds: The Natural Foundations of Afterlife Beliefs as Phenomenological Boundary. *Journal of Cognition and Culture*, 2(4), 263-308.

Bering, J. and Bjorklund, D. F. (2004). Supernatural emergence of reasoning about the afterlife as a developmental regularity. *Developmental Psychology* 40, 217-233.

Bering, J. M., Blasi, C. H., ve Bjorklund, D. F. (2005). The Development of 'Afterlife' Beliefs in Religiously and Secularly Schooled Children. *British Journal of Developmental Psychology*, 23, 587-607.

Bering, J. M., McLeod, K. and Shackelford, T. K. (2005). Reasoning about dead agents reveals possible adaptive trends. *Human Nature* 16, 360-381.

Bering, J. and Johnson, D. D. P. (2005). “Oh lord . . . You perceive my thoughts from afar”: Recursiveness and the evolution of supernatural agency. *Journal of Cognition and Culture* 5, 119-142.

Bering, J. M. (2006a, March-April). The Cognitive Psychology of Belief in the Supernatural. *American Scientist*, 94, 142-149.

Bering, J. M. (2006b). The Folk Psychology of Souls. *Behavioral and Brain Sciences*, 29, 1-46.

Bering, J. M. (2008). The belief instinct: The psychology of souls, destiny, and the meaning of life. W. W. Norton ve Company.

Bettle, R., ve Rosati, A. G. (2021). The evolutionary origins of natural pedagogy: Rhesus monkeys show sustained attention following nonsocial cues versus social communicative signals. *Developmental Science*, 24(2), e12987. <https://doi.org/10.1111/desc.12987>

Bloom, P. (2004). *Descartes' baby: How the science of child development explains what makes us human*. New York: Basic Books.

Bloom, P. (2005). Is god an accident? Available online at <http://www.theatlantic.com/doc/200512/god-accident>.

Bloom, P. (2007). Religion is natural. *Dev. Sci.* 10:147–51.

Bridgewater, E. E., Menendez, D., ve Rosengren, K. S. (2021). Capturing death in animated films: Can films stimulate parent-child conversations about death? *Cognitive Development*, 59, 101063. <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2021.101063>

Boyer, P. (2001). Religion explained: The evolutionary origins of religious thought. New York: Basic Books.

Bowlby, J. (1980). Attachment and loss: Vol. 3. Loss: Sadness and depression. New York: Basic Books.

Braun, V., and V. Clarke. 2006. "Using Thematic Analysis in Psychology." *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77–101. doi:10.1191/1478088706qp063oa.

Brent, S. B., Speece, M. W., Lin, C., Dong, Q., ve Yang, C. (1996). The development of the concept of death among Chinese and U.S. children 3–17 years of age: From binary to “fuzzy” concepts? *Omega*, 33, 67–

Busch, J. T. A., Watson-Jones, R. E., ve Legare, C. H. (2017). The coexistence of natural and supernatural explanations within and across domains and development. *British Journal of Developmental Psychology*, 35(1), 4–20. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12164>

Buss, D. M., M. G. Haselton, T K. Shackelford, A. L Bleske and J. C. Wakefield. 1998. Adaptations, exaptations and spandrels. *American Psychologist* 53:533-548.

Carr, D., ve Sharp, S. (2013). Do afterlife beliefs affect psychological adjustment to late-life spousal loss? *Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 69(1), 103–112, doi:10.1093/geronb/gbt063. Advance Access publication June 29, 2013

Chen, Z.J., Cowden, R.G., Moreira-Almeida, A. et al. Childhood predictors of belief in life after death across 22 countries. *Sci Rep* 15, 13300 (2025). <https://doi.org/10.1038/s41598-025-91615-7>

Cotton, C. R., ve Range, L. M. (1990). Children’s death concepts: Relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19(2), 123–127. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp1902_5

Coyne, I. T. (1997). Sampling in Qualitative Research. Purposeful And Theoretical Sampling; Merging Or Clear Boundaries?. *Journal of Advanced Nursing*, 26(3), 623-630.

Echebarria Echabe, A., ve Perez, S. (2016). Life-after-death beliefs and self motivations. *The Journal of Social Psychology*, 157(2), 236–246. <https://doi.org/10.1080/00224545.2016.1181601>

Erikson, E. H. (2017). *Kimlik: Gençlik ve Bunalım* (Çev. A. Topuz). İstanbul: Kaknüs Yayınları. (Orijinal eser 1968’de yayınlanmıştır.)

Evans, E. M., ve Harris, P. L. (2012). The long and winding road: Children’s understanding of death. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 77(1), 1–142. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5834.2011.00657.x>

Evans, E. M. (2011). Cognitive biases and religious belief: A developmental perspective. In M. R. Banaji ve S. A. Gelman (Eds.), *Navigating the social world: What infants, children, and other species can teach us* (pp. 222–226). Oxford University Press.

Eisenberg, N., Fabes, R. A. ve Spinrad, T. L. (2006). Prosocial development. N. Eisenberg, W. Damon, ve R. M. Lerner (Ed.), *Handbook of child psychology*. Vol. 3: Social, emotional, and personality development içinde (6. ed., s. 646–718). Hoboken, NJ: Wiley

Fehr E. and Fischbacher U. (2003). The Nature of Human Altruism. *Nature*, 425: 785–791.

Freud, S. (2016). *Savaşın ve Ölümün Güncelliği* (Ç. Tanyeri, Çev.) (C. Dindar Ed.) Orijinal eser 1915 te yayınlandı.)

Freud, S. (1923). The Ego and the Id. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIX (1923- 1925): The Ego and the Id and Other Works*, 1-66

Faulkner, J. (2005). Dead Letters: The very idea of death. In M. Jacobus, E. Shapiro ve I. Davidson (Eds.), *Psychoanalysis and Culture*. London: Routledge.

Freud, S. (2020). *Bir yanılsamanın geleceği* (Çev. M. Rado). İstanbul: Say Yayınları. (Eserin özgün yayımlanma yılı 1927)

Freud, S. (2011). *Haz ilkesinin ötesinde; Ben ve id* (A. Babaoğlu, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eser 1920’de yayımlandı)

Freud, S. (2020). *Musa ve tektanrıcılık* (Çev. A. Berman). İstanbul: Cem Yayınevi. (Eserin özgün yayımlanma yılı 1939)

Flannelly KJ, Koenig HG, Ellison CG, Galek K, Krause N. Belief in life after death and mental health: findings from a national survey. *J Nerv Ment Dis.* 2006;194(7):524-9. doi: 10.1097/01.nmd.0000224876.63035.23. PMID: 16840849.

Fonagy, P. (1991). Thinking about thinking: Some clinical and theoretical considerations in the treatment of a borderline patient. *International Journal of Psycho-Analysis*, 72,639-656

Gadagkar R. (2001). *Survival Strategies: Cooperation and Conflict in Animal Societies*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Georgiadou, S., ve Pnevmatikos, D. (2021). Children's and adolescents' understanding of death: Cognitive and experiential factors. *Death Studies*, 45(4), 263–273. <https://doi.org/10.1080/07481187.2019.1661180>

Gintis H., Smith E. and Bowles S. (2001). Costly signalling and cooperation. *Journal of Theoretical Biology*, 213: 103–119.

Gutiérrez, I. T., Menendez, D., Jiang, M. J., Hernandez, I. G., Miller, P., ve Rosengren, K. S. (2020). Embracing death: Mexican parent and child perspectives on death. *Child Development*, 91(2), e491–e511. <https://doi.org/10.1111/cdev.13263>

Goldman, A.I. 1993 The psychology of folk psychology. *Behavioral and Brain Sciences* 16, 15-28.

Glesne, C. (2012). Nitel Araştırmaya Giriş. (A. Ersoy ve P. Yalçınoglu, Çev.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Harris, P.L. (1992). From simulation to folk psychology: The case for development. *Mind and Language* 7, 120-44

Harris, P. L., ve Gimenez, M. (2005). Children's acceptance of conflicting testimony: The case of death. *Journal of Cognition and Culture*, 5, 143–164.

Henrich, J. (2020). The WEIRD People in the World: How the West Became Psychologically Peculiar and Particularly Prosperous. Farrar, Straus and Giroux.

Hodge, K. M. (2008). Descartes' Mistake: How Afterlife Beliefs Challenge the Assumption That Humans Are Intuitive Cartesian Substance Dualists. *Journal of Cognition and Culture*, 8(3-4), 387-415. doi: 10.1163/156853708X358236

Hodge, K. M. (2011a). On imagining the afterlife. *Journal of Cognition and Culture*, 11, 367-389. DOI: 10.1163/156853711X591305.

Hodge, K. M. (2011b). Why immortality alone will not get me to the afterlife. *Philosophical Psychology*, 24(3), 395-410. doi:10.1080/09515089.2011.559620

Hodge, K. M. (2016). The death we fear is not our own: The folk psychology of souls revisited and reframed. In H. De Cruz ve R. Nichols (Eds.), *Advances in Religion, Cognitive Science, and Experimental Philosophy* (pp.197-218). New York ve London: Continuum.

Hoogeveen, S., Altay, S., Bendixen, T., Berniūnas, R., Bulbulia, J., Cheshin, A., ... van Elk, M. (2023, February 3). Does she still love and feel hungry? Afterlife continuity beliefs and religion across 24 countries. <https://doi.org/10.31234/osf.io/tvycp>

Jay, S., Green, V., Johnson, S., Caldwell, S., ve Nitschke, R.(1987). Differences in death concepts between children withcancer and physically healthy children. *Journal of Clinical ChildPsychology*, 46, 301 – 306 (PDF) Young children's understanding of death. Available from:https://www.researchgate.net/publication/43452390_Young_children's_understanding_of_death [accessed Jun 11 2025].

Johnson D. D. P. and Kruger O. (2004). The Good of Wrath: Supernatural Punishment and the Evolution of Cooperation. *Political Theology*, 5.2: 159–176.

Johnson, D.D.P. (2005). God’s punishment and public goods: A test of the supernatural punishment hypothesis in 186 world cultures. *Human Nature*, 16, 410–446. doi:10.1007/s12110-005-1017-0

Johnson, D., ve Bering, J. (2006). Hand of God, mind of man: Punishment and cognition in the evolution of cooperation. *Evolutionary Psychology*, 4, 219–233. <https://doi.org/10.1177/147470490600400119>

Kenyon, B. (2001). Current research in children’s conceptions of death: A critical review. *Omega–Journal of Death and Dying*, 43, 63 – 91.

Kirkpatrick, L. A. (2005). Attachment, evolution, and the psychology of religion. The Guilford Press.

Kohlberg, L. (1981). *Essays on Moral Development, Vol. I: The Philosophy of Moral Development*. Harper ve Row.

Kurnaz, Z. (2016). Türkiye’de Siyasal Korku ve Akademik Hayatın İnşası [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Legare, C. H., Evans, E. M., Rosengren, K. S., ve Harris, P. L. (2012). The coexistence of natural and supernatural explanations across cultures and development. *Child Development*, 83(3), 779–793. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2012.01743.x>

Longbottom, J. E., ve Slaughter, V. (2018). Children's understanding of death: Toward a contextualized account. *Cognitive Development*, 48, 271–281. <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2018.09.007>

Lakoff, G., ve Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh : The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.

Marks, Sandy, "Teenage Perceptions of Death and Dying" (1997). Master's Theses. 4227.

McGovern, M., ve Barry, M. M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325–333. <https://doi.org/10.1080/074811800200801>

Murphy-Morgan, C., Neave, N., ve Cooper, C. E. (2019). The development and assessment of a new questionnaire to assess beliefs in life after death. *Journal of the Society for Psychical Research*, 83(2), 85–101. <https://www.spr.ac.uk/sites/spr.ac.uk/files/2019-83-2%20JSPR%20COVER.pdf>

Miller, P. J., Cho, G. E., ve Bracey, J. R. (2014). Talking about death: Children's and adults' discussions of a family death in ethnically diverse families. *Death Studies*, 38(10), 648–656. <https://doi.org/10.1080/07481187.2013.809030>

Mithen, S. (1996). *The Prehistory of Mind*. London: Thames and Hudson.

Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 83, 199 – 216

Noppe, I. C., ve Noppe, L. D. (1997). Adolescents' experiences with death: The development of death attitudes and beliefs. *Omega: Journal of Death and Dying*, 35(2), 159–176. <https://doi.org/10.2190/A03H-JP4K-D6N4-1A6D>

Norenzayan, A., ve Shariff, A.F.A. (2008). The origin and evolution of religious prosociality. *Science*, 322(5898), 58–62. doi:10.1126/science.1158757

Norenzayan A, Shariff AF, Gervais WM, et al. The cultural evolution of prosocial religions. *Behavioral and Brain Sciences*. 2016;39:e1. doi:10.1017/S0140525X14001356

Panagiotaki, G., Nobes, G., Ashraf, A., ve Aubby, H. (2015). South Asian children's and parents' beliefs about brain death and organ transplantation. *Social Science ve Medicine*, 138, 56–63. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.05.010>

Pettitt, P. B. 2011. The Paleolithic Origins of Human Burial. Londra, Routledge.

Piaget, J. (1929). The child's conception of the world (J. ve A. Tomlinson, Trans.). New York: Harcourt, Brace. (Original work published 1926)

Piaget, J. (2001). Psikoloji ve Epistemoloji: Bilgi Kuramına Giriş (Çev. H. Uzunoğlu). İstanbul: Say Yayınları. (orinal eser 1972'de yayınlanmıştır.)

Piaget, J. (1998). Çocuğun gerçeklik anlayışı (Çev. H. Sipahi). Ankara: İmge Kitabevi. (Orijinal eser 1926'da yayımlanmıştır)

Piaget, J. (1973). The Child and Reality (A. Rosin, Çev.). (2 nd ed.). NewYork: Grossman Publishers. (Kitabın orijinali 1972 yılında basıldı)

Piazza, J., Bering, J. M., ve Ingram, G. (2011). "Princess Alice is watching you": Children's belief in an invisible person inhibits cheating. *Journal of Experimental Child Psychology*, 109(3), 311–320. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2011.02.003>

Pinker, S. 2002. The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature. New York: Viking.

Povinelli, D. J., ve Bering, J. M. (2002). The Mentality of Apes Revisited. *Current Directions in Psychological Science*, 11(4), 115-119. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00181>

Premack, D. ve Woodruff, G. 1978 Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences* 1, 515-526.

Purzycki, B. G., Henrich, J., Apicella, C., Atkinson, Q. D., Baimel, A., Cohen, E., ... Norenzayan, A. (2017). The evolution of religion and morality: a synthesis of ethnographic and experimental evidence from eight societies. *Religion, Brain ve Behavior*, 8(2), 101–132. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2016.1267027>

Pyszczyński, T., Greenberg, J., Solomon, S. ve Hamilton, J. (2015). A terror management analysis of self-awareness and anxiety: The hierarchy of terror. In *Anxiety and self-focused attention* (pp. 67-85). Routledge.

Pyszczynski T., Greenberg J., Solomon S. A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory. *Psychological Review*. 1999;106(4):835–845. doi: 10.1037/0033-295x.106.4.835.

Rosengren, K. S., Miller, P. J., Gutiérrez, I. T., Chow, P. I., Schein, S. S., ve Anderson, K. N. (2014). Children's understanding of death: Toward a contextualized and integrated account. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 79(1), 1–162. <https://doi.org/10.1111/mono.12076>

Randolph-Seng, B. and Nielsen, M. E. 2007 . Honesty: One effect of primed religious representations. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 17 : 303 – 315 .

Räsänen, M. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türk Sprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Schloss, J. P., ve Murray, M. J. (2011). Evolutionary accounts of belief in supernatural punishment: A critical review. *Religion, Brain and Behavior*, 1(1), 46–99. doi:10.1080/2153599X.2011.558707

Shariff AF, Norenzayan A. 2007. God is watching you: Priming God concepts increases prosocial behavior in an anonymous economic game. *Psychol. Sci.* 18:803–9

Shariff, A.F., ve Norenzayan, A. (2011). Mean gods make good people: Different views of God predict cheating behavior. *International Journal for the Psychology of Religion*, 21(2), 85–96. doi:10.1080/ 10508619.2011.556990

Shariff AF, Rhemtulla M (2012) Divergent Effects of Beliefs in Heaven and Hell on National Crime Rates. *PLoS ONE* 7(6): e39048. doi:10.1371/journal.pone.0039048

Shipton, E. A. (2010). Death and the fear of dying: Can a medical perspective help? *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine*, 5, Article 3. <https://doi.org/10.1186/1747-5341-5-3>

Solomon, S., Greenberg, J., ve Pyszczynski, T. (2004). The cultural animal: Twenty years of terror management theory and research. *Handbook of Experimental Existential Psychology*, 13, 13–34.

Sosis, R., ve Ruffle, B. J. (2004). Religious ritual and cooperation: Testing for a relationship on Israeli religious and secular kibbutzim. *Current Anthropology*, 45(5), 713–722. <https://doi.org/10.1086/425638>

Slaughter, V., ve Lyons, M. (2003). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 43, 1–30.

Slaughter, V. (2005) Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40, 179–186.

Slaughter, V., and Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525–535. <https://doi.org/10.1177/1359104507078470>

Speece, M., ve Brent, S. (1985). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671 – 1686

Speece, M. W., ve Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55(5), 1671–1686. <https://doi.org/10.2307/1129915>

Stark, R. (2001). Gods, rituals, and the moral order. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40, 619–636. doi:10.1111/0021-8294.00081

Subbotsky, E. V. (2001). Causal explanations of events by children and adults: Can alternative causal models coexist in one mind? *British Journal of Developmental Psychology*, 19, 23–46

Tanyaş, B. (2014). Nitel araştırma yöntemlerine giriş: Genel ilkeler ve psikolojideki uygulamaları. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 5(1), 25-38.

Testoni, I., De Cataldo, L., Ronconi, L., ve Zamperini, A. (2019). Death education and adolescents: A qualitative study on fear of death and the relationship with the meaning of life. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(12), 2148. <https://doi.org/10.3390/ijerph16122148>

Tomasello, M. (1999). The cultural origins of human cognition. Harvard University Press.

Toparlı, R. vd. (2007). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Trivers R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46: 35–57.

Vail, K. E., Rothschild, Z. K., Weise, D. R., Solomon, S., Pyszczynski, T., ve Greenberg, J. (2010). A terror management analysis of the psychological functions of religion. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 84-94.

Vardy, T., Moya, C., Placek, C. D., Apicella, C. L., Bolyanatz, A., Cohen, E., ... Atkinson, Q. D. (2022). The religiosity gender gap in 14 diverse

societies. *Religion, Brain ve Behavior*, 12(1–2), 18–37.
<https://doi.org/10.1080/2153599X.2021.2006292>

Yin, R. K. (2011). *Qualitative Research from Start to Finish*. The Guilford Press.

Watson-Jones, R. E., Busch, J. T. A., Harris, P. L., ve Legare, C. H. (2017). Does the Body Survive Death? Cultural Variation in Beliefs About Life Everlasting. *Cognitive Science*, 41, 455–476.
<https://doi.org/10.1111/cogs.12430>

Wellman, H. M., Cross, D., ve Watson, J. (2001). Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief. *Child Development*, 72(3), 655–684. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00304>

WILSON BJ. The role of attentional processes in children's prosocial behavior with peers: Attention shifting and emotion. *Development and Psychopathology*. 2003;15(2):313-329. doi:10.1017/S0954579403000178

Woolley, J. D., ve Cox, V. (2007). Development of beliefs about storybook reality. *Developmental Science*, 10(5), 681–693.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2007.00612.x>

7 ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Ferhan TAŞDELEN

ORCID Numarası : <https://orcid.org/0009-0007-5705-3823>

Öğrenim Durumu

2014 – 2018 Lisans: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/ PDR

Yayın Listesi:

Ulusal/Uluslararası Bildiri Listesi: